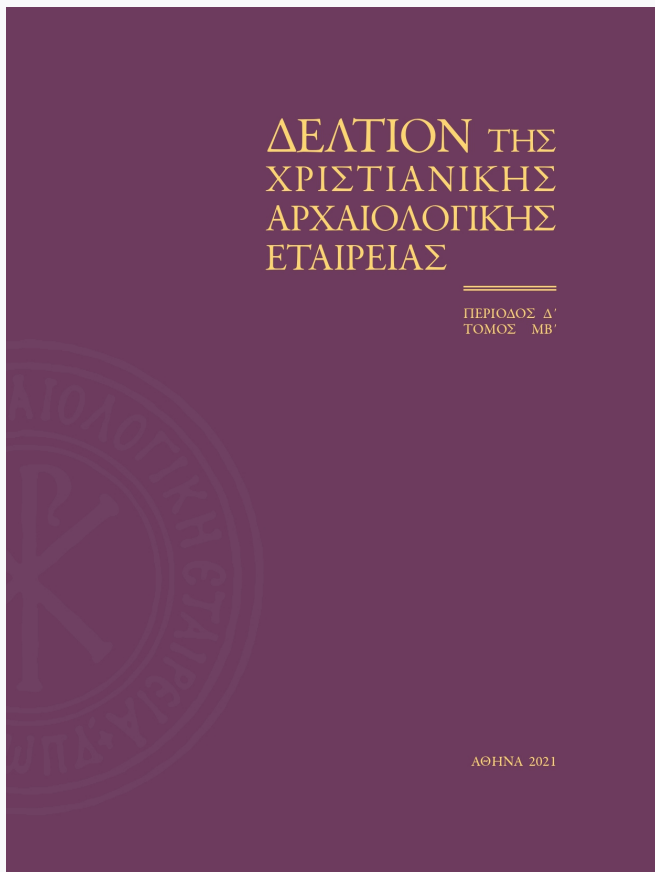

Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας

Τόμ. 42 (2021)

Δελτίον ΧΑΕ 42 (2021), Περίοδος Δ'

Από την Κύπρο στην Κίμωλο. Εικόνα Δέησης με τον Χριστό πλαισιωμένο από τον άγιο Ανδρόνικο και την αγία Αθανασία

Νάνση ΔΗΛΕ (Nancy DILE)

doi: [10.12681/dchae.32433](https://doi.org/10.12681/dchae.32433)

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΔΗΛΕ (Nancy DILE) N. (2023). Από την Κύπρο στην Κίμωλο. Εικόνα Δέησης με τον Χριστό πλαισιωμένο από τον άγιο Ανδρόνικο και την αγία Αθανασία . *Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας*, 42, 277–302.
<https://doi.org/10.12681/dchae.32433>

ΑΠΟ ΤΗΝ ΚΥΠΡΟ ΣΤΗΝ ΚΙΜΩΛΟ.
ΕΙΚΟΝΑ ΔΕΗΣΗΣ ΜΕ ΤΟΝ ΧΡΙΣΤΟ ΠΛΑΙΣΙΩΜΕΝΟ
ΑΠΟ ΤΟΝ ΑΓΙΟ ΑΝΔΡΟΝΙΚΟ ΚΑΙ ΤΗΝ ΑΓΙΑ ΑΘΑΝΑΣΙΑ

Η εικόνα της Κιμώλου με τον Χριστό Παντοκράτορα και τους αγίους Ανδρόνικο και Αθανασία δεομένους είναι η μόνη γνωστή με αυτό το θέμα. Τα εικονογραφικά και τεχνοτροπικά στοιχεία της σύνθεσης δείχνουν ότι πρόκειται για υψηλής ποιότητας έργο –κατασκευασμένο περί το 1400– κυπριακού εργαστηρίου, στο οποίο εργάζονταν ζωγράφοι από την Κωνσταντινούπολη. Πρόκειται πιθανότατα για μια αναθηματική εικόνα που προσεφέρθη, με αφορμή κάποια επιδημία ή ξηρασία, σε άγνωστο, σήμερα, προσκύνημα των δύο αγίων στην Κύπρο, όπου τιμώνται ιδιαίτερα. Η μετακίνησή της στην Κίμωλο συνδέεται με το προσφυγικό ρεύμα Κυπρίων, που ακολούθησε την τουρκική κατάκτηση της Μεγαλονήσου (1571) και με τις νέες οικονομικές συνθήκες που διαμορφώνονται στο Αιγαίο στο τέλος του 16ου αιώνα και οδηγούν στη δημιουργία του οικισμού του Κάστρου Κιμώλου.

The Kimolos icon with Christ Pantocrator flanked by Saints Andronikos and Athanasia (a variation of the Deesis) is the first known icon with this subject. The iconographic and stylistic characteristics of the composition reveal that it is a high quality work –from around 1400– by an atelier in Cyprus, the painters of which came from Constantinople. It is probably a votive icon offered, on the occasion of an epidemic or drought, to a so far unknown pilgrimage center of the two Saints in Cyprus, where they are especially venerated. Its transfer to Kimolos is linked to the refugee movement of Cypriots that followed the Turkish conquest of the Megalonnisos (1571) and to the new economic conditions that prevailed in the Aegean towards the end of the 16th century and lead to the foundation of the fortified settlement of Kimolos.

Λέξεις κλειδιά

15ος αιώνας, μεταβυζαντινή περίοδος, εικόνα, Δέηση, άγιος Ανδρόνικος, αγία Αθανασία, ανομβρία, μονή Αγίου Ανδρόνικου στο Μένικο Κύπρου, ναός Αγίου Ευφημιανού Λύσης, Κίμωλος, Κύπρος, Κωνσταντινούπολη.

Keywords

15th century; post-Byzantine period; icon; Deesis; Saint Andronikos; Saint Athanasia; drought; monastery of Saint Andronikos at Menico, Cyprus; church of Saint Euphemiannus, Lysi; Kimolos; Cyprus; Constantinople.

Στο τέμπλο του ναού του Αγίου Σπυριδώνος, στα βόρεια του Κάστρου Κιμώλου¹, βρίσκεται τοποθετημένη μεγάλη εικόνα, στην οποία ο άγιος Ανδρόνικος και η αγία Αθανασία, δύο άγιοι που τιμώνται ιδιαίτερα στην Κύπρο, εικονίζονται σε όρθια στάση να δέονται προς τον Χριστό Παντοκράτορα, ο οποίος παριστάνεται ένθρονος ανάμεσά τους (Εικ. 1, 2).

Η εικόνα, με αριθμό καταγραφής KIM 235, δεν ήταν γνωστή στην έρευνα². Οι σημερινές της διαστάσεις (96×88×2 εκ.) δεν είναι οι αρχικές, καθώς έχει αποκοπεί

* Δρ Αρχαιολόγος, Εφορεία Αρχαιοτήτων Κυκλάδων, dilnancy@gmail.com

¹ Για το κάστρο Κιμώλου, βλ. παρακάτω, υποσημ. 81.

² Η μόνη σύντομη αναφορά στην εικόνα ανήκει στον Ι. Σ. Ράμφο, «Τὰ χριστιανικά μνημεία τῆς Κιμώλου καὶ τῶν πέριξ νησίδων», *Κιμωλιακά Β'* (1972), 237, όπου περιγράφεται εκ παραδρομής ως «εἰκὼν τοῦ Χριστοῦ [...] φέρει δὲ τὸν ἅγιον Ἀθανάσιον τὸν Ἀθωνίτην δεξιᾷ κρατοῦντα εἰλητάριον». Σύμφωνα με το αρχείο της Εφορείας Αρχαιοτήτων Κυκλάδων, η καταγραφή της πραγματοποιήθηκε το 1977 από τον Δημ. Εμμ. Καλομοιράκη, ο οποίος αναγνώρισε το θέμα του ένθρονου Χριστού με δεόμενο άγιο.

στις τρεις πλευρές της. Δεδομένου ότι το δεξιό όριο της εικόνας είναι το αρχικό³ και λαμβάνοντας υπόψη την κλίμακα των εν μέρει εικονιζόμενων μορφών, μπορούμε να υποθέσουμε ότι οι αρχικές διαστάσεις της θα ήταν $\pm 115 \times 120$ εκ., ώστε επρόκειτο για μια επιβλητική, μεγάλων διαστάσεων, παράσταση. Είναι ζωγραφισμένη πάνω σε ξύλινη επιφάνεια που αποτελείται από τρεις σανίδες, τις οποίες συγκρατούσαν δύο δοκίδες με επιπεδόγλυφο διάκοσμο σχοινίου, επάνω και στη μέση (Εικ. 1). Φέρει προετοιμασία από ύφασμα. Η εικόνα συντηρήθηκε το 2020, προκειμένου να αφαιρεθούν οι άστοχες επεμβάσεις που είχαν πραγματοποιηθεί, σε άγνωστη περίοδο, προκαλώντας βλάβη στη ζωγραφική επιφάνειά της⁴.

Στο μέσον της εικόνας εικονίζεται ο Χριστός Παντοκράτωρ, μετωπικός, καθισμένος σε ξύλινο θρόνο με κόκκινο μαξιλάρι κοσμημένο με πράσινη ταινία, να ακουμπά απαλά το αριστερό χέρι σε ανοικτό κώδικα, τον οποίο στηρίζει επάνω στο αντίστοιχο πόδι, και να ευλογεί με το δεξί, λυγισμένο στο πλάι (Εικ. 2). Φοράει καστανοκόκκινο χιτώνα και βαθυγάλαζο μιάτιο με λεπτή χρυσή παρυφή. Ο ξύλινος θρόνος, σε χρώμα σκούρας ώχρας, φέρει τρίλοβο ερεισίνωτο που κατέληγε σε επίμηλα, από τα οποία σώζεται μόνον ένα, δεξιά· από τον απλό διάκοσμο του θρόνου, με πυκνή χρυσοκοκτυλιά, σώζονται ελάχιστα ίχνη στο ερεισίνωτο και σε μικρό τμήμα δεξιά, στο μέτωπο του καθίσματος.

Δεξιά, η αγία Αθανασία, όρθια και γυρισμένη κατά τα τρία τέταρτα προς τον Χριστό, με την κεφαλή σε ελαφριά κλίση προς το μέρος του, δέεται με το δεξί χέρι απλωμένο μπροστά και κρατάει ανοικτό ειλητάριο, ενώ το αριστερό είναι κατεβασμένο (Εικ. 2). Φοράει ανδρικά μοναστικά ενδύματα –κεραμιδίμανδύα επάνω από ωροκάστανο χιτώνα και βαθυγάλαζο ανάλαβο, και σκούρο βαθυγάλαζο κουκούλιο στην κεφαλή, το οποίο φέρει υπόλευκο σταυρό στο κέντρο, επάνω από το μέτωπο.

³ Διακρίνεται τμήμα της καστανοκόκκινης ζώνης που όριζε το πλαίσιο της παράστασης.

⁴ Τη συντήρηση ανέλαβε ο Νίκος Βίττης, συντηρητής αρχαιοτήτων και έργων τέχνης της Εφορείας Αρχαιοτήτων Κυκλάδων, τον οποίο ευχαριστώ για τις πληροφορίες που μου έδωσε σχετικά με τις επιζωγραφίσεις και τις συμπληρώσεις που έφερε η εξεταζόμενη εικόνα. Η μη αναγνώριση του θέματός της από τον Ράμφο και τον Καλομοιράκη (βλ. παραπάνω, υποσημ. 2) υποδεικνύει ότι την περίοδο εκείνη η ζωγραφική της επιφάνεια καλυπτόταν με αιθάλη. Συνεπώς, η πρώτη συντήρησή της θα πρέπει να τοποθετηθεί μετά το 1977.

Εικ. 1. Κίμωνος, Χωριό, ναός του Αγίου Σπυριδωνος. Εικόνα με παραλλαγή Δέησης, πίσω όψη.

Πάριση αυτής ήταν η μορφή του αγίου Ανδρονίκου διακρίνεται μικρό τμήμα της γενειοφόρου μορφής του, γυρισμένης και αυτής κατά τα τρία τέταρτα προς τον ένθρονο Χριστό, να δέεται με το δεξί και να κρατάει ανοικτό ειλητάριο με το αριστερό (Εικ. 2). Από τα ενδύματά του ορατό είναι μικρό μόνο τμήμα του κεραμιδί χιτώνα του, στο αριστερό χέρι επάνω από τον καρπό.

Οι μορφές φέρουν φωτοστέφανο και τοποθετούνται σε βαθυπράσινο έδαφος, μπροστά από δύο αρχιτεκτονήματα που προβάλλουν σε χρυσό βάθος (Εικ. 2). Αριστερά, μεταξύ του Ανδρονίκου και του Χριστού, διακρίνεται καστανόχρωμο τριγωνικό αέτωμα ναού με υπόλευκο σταυρό στην κορυφή· διατρύπεται από τετράφυλλο φεγγίτη, έμπροσθεν του οποίου ίπταται η περιστερά του αγίου Πνεύματος με απλωμένες τις φτερούγες στα πλάγια. Πίσω από τον Χριστό και την Αθανασία διαφαίνεται μικρό τμήμα γκριζού τείχους που καταλήγει δεξιά σε ομοχρωμο πύργο με δύο όμοια παράθυρα. Καθένα από αυτά είναι δίλοβο, με περιβάλλον οξυκόρυφο τόξο διπλής καμπυλότητας στο τύμπανο που διαμορφώνεται μεταξύ των τόξων των δύο λοβών και του τρίτου εξωτερικού, ανοίγεται κυκλικός φεγγίτης.

Εικ. 2. Κίωλος, Χωριό, ναός του Αγίου Σπυρίδωνος. Εικόνα Δέησης με τον ένθρονο Χριστό Παντοκράτορα πλαισιωμένο από τον άγιο Ανδρόνικο (τμήμα) και την αγία Αθανασία.

Κάτω από τα παράθυρα διακρίνονται καμπύλα και ελικοειδή θέματα που μιμούνται γύψινο διάκοσμο.

Στο ανώτερο τμήμα της παράστασης, επάνω στον χρυσό κάμπο, διαβάζουμε τις κεφαλαιογράμματα καστανοκόκκινες επιγραφές [ὁ Ἅγιος] Ἀνδρόνι/κος, αριστερά, και Ἰ(ησοῦ)ς / Χ(ριστὸ)ς / ὁ Ζωοδό(της), δίπλα, στα δεξιά. Οι επιγραφές τὸ Ἅγι(ον) Πν(εῦμ)α και [ἡ Ἁγία] Ἀθανασία είναι γραμμένες με όμοιους χαρακτήρες πάνω στο καστανόχρωμο αέτωμα, άνωθεν του τετράφυλλου φεγγίτη, και στο γκρίζο αρχιτεκτόνημα, άνωμεσα στα δύο παράθυρα, αντίστοιχα.

Εκτενείς είναι οι περικοπές που αναγράφονται με βαθυγάλαζα κεφαλαία γράμματα στον κώδικα του Χριστού και στα ειλητήρια των δύο αγίων. Προέρχονται από το κείμενο «Τοῦ μακαριωτάτου Ἐφραῖμ τοῦ Σύρου εἰς τὸν βίον τοῦ ὁσίου πατρὸς ἡμῶν Ἀνδρονίκου καὶ τῆς συμβίου αὐτοῦ Ἀθανασίας. Πάτερ εὐλόγησον» και ξεετάζονται παρακάτω.

Ο ναός του Αγίου Σπυριδωνος και των Αγίων Τεσσαράκοντα

Όπως αναφέρθηκε η εικόνα της Δέησης βρίσκεται στο τέμπλο του Αγίου Σπυριδωνα. Στη σημερινή του μορφή ο ναός ανήκει στον τύπο του δίκλιτου καμαροσκέπαστου ναού και, σύμφωνα με τον Ι. Ράμφο, έχει προκύψει από την συνένωση του παλαιότερου μονόκλιτου επιπεδόστεγου ναού του Αγίου Σπυριδωνος και του προς νότο παρεκκλήσιου των Αγίων Τεσσαράκοντα⁵. Οι πρώτες εργασίες ανακαίνισης και συντήρησης των αρχικών ναών φαίνεται ότι πραγματοποιήθηκαν το 1814 –όταν ο πρωτοπαπάς Σαλιβαράς παρήγγειλε στον Δευτερεύοντα Σίφνου νέες εικόνες για το τέμπλο του⁶– και έπειτα κατά τα έτη 1873 και 1901 με πρωτοβουλία του ιερέα Ιωάννου Ράμφου και του οικονόμου Σπυριδωνος

⁵ Ράμφος, «Τὰ χριστιανικά μνημεία», ό.π. (υποσημ. 2), 234-237.

⁶ Βλ. σχετικά Ράμφος, «Τὰ χριστιανικά μνημεία», ό.π. (υποσημ. 2), 234, 237, 250. Ο ίδιος, «Ο Δευτερεύων Σίφνου», *Κιμωλιακά Γ* (1973), 275-276, εικ. 276. Για τον Δευτερεύοντα Σίφνου βλ. και Μ. Χατζηδάκης, *Ἑλληνες ζωγράφοι μετά τήν Ἄλωση (1450-1830)*, 1, Αθήνα 1987, 261-263 και Ευ. Δρακοπούλου, *Ἑλληνες ζωγράφοι μετά τήν Ἄλωση (1450-1850)*, 3, Αθήνα 2010, 249, όπου συγκεντρωμένη η σχετική βιβλιογραφία.

Ράμφου, αντίστοιχα⁷. Καθώς έχουν διενεργηθεί δραστηκές εργασίες ανακαίνισης στον κύριο ναό και στο παρεκκλήσιό του, ένδειξη της περιόδου ανέγερσης του αρχικού ναού του Αγίου Σπυριδωνος μας παρέχει η μεγάλη προσκυνηματική εικόνα που βρίσκεται στο τέμπλο του ναού (διαστ.: 89×82×2 εκ.) με την παράσταση του τιμώμενου αγίου Σπυριδωνος με σκηνές του βίου του και τις συνθέσεις της Βάπτισης και της Δέησης. Η εικόνα αποτελεί ενυπόγραφο έργο του ζωγράφου ιερέως Εμμανουήλ Σκορδίλη και έχει χρονολογηθεί μεταξὺ της πέμπτης και της έβδομης δεκαετίας του 17ου αιώνα⁸. Συνεπώς, φαίνεται ότι ο αρχικός ναός του Αγίου Σπυριδωνος κατασκευάστηκε στο δεύτερο μισό του 17ου αιώνα, στο τμήμα επέκτασης του οικισμού, ο αρχικός πυρήνας του οποίου δημιουργήθηκε στο Κάστρο στα τέλη του 16ου αιώνα⁹.

Η λατρεία των αγίων Ανδρονίκου και Αθανασίας και οι σωζόμενες παραστάσεις τους

Οι γνώσεις μας για τους εικονιζόμενους στην εικόνα αγίους Ανδρόνικο και Αθανασία¹⁰ βασίζονται στις πληροφορίες που αντλούμε από σειρά αγιολογικών κειμένων, τα οποία έχουν καταχωρισθεί σε τρεις κατηγορίες –στα σύντομα αφηγηματικά, στα εγκώμια και στα εκτενή αφηγηματικά¹¹. Τα σύντομα αυτά κείμενα που

⁷ Κ. Ι. Δουβουνιώτης, «Ἐγκύκλιοι καὶ ἔγγραφα άποκείμενα ἐν τῷ ἀρχεῖφ τοῦ ἀρχιερατικοῦ ἐπιτρόπου Κιμῶλου», *Εκκλησία ΙΔ* (1936), 28, όπου διαβάζουμε: *1873 Δεκεμβρίου 4: Ὁ ἐπισκοπικὸς ἐπίτροπος ἀναφέρει πρὸς τὸν μητροπολίτην περὶ τοῦ ἐρημωθέντος ναοῦ τοῦ ἀγίου Σπυριδωνος καὶ τοῦ ἀνακαινισθέντος καὶ 1874 Μαρτίου 2: Ὁ ἀρχιεπίσκοπος περὶ τοῦ ἰδιοκτῆτου ναοῦ τοῦ ἀγίου Σπυριδωνος, ἐν εἶναι εἰς καλὴν κατάστασιν καὶ ἱερουργεῖται παρὰ τοῦ Ἰωάννου Ῥάμφου.*

⁸ Ράμφος, «Τὰ χριστιανικά μνημεία», ό.π. (υποσημ. 2), 235, 237, εικ. 51. Για τον ζωγράφο, βλ. Μ. Χατζηδάκης – Ευ. Δρακοπούλου, *Ἑλληνες ζωγράφοι μετά τήν Ἄλωση (1450-1830)*, 2, Αθήνα 1997, 355-359.

⁹ Βλ. παρακάτω, υποσημ. 81.

¹⁰ L. Réau, *Iconographie de l'Art Chrétien*, III.1, λήμμα «Andronic d'Alexandrie». *Lexikon der Christlichen Ikonographie*, V (1973), λήμμα «Andronicus und Athanasia (Anastasia)» (G. Kaster).

¹¹ H. Delehay, «Saints de Chypre», *AnBoll* 26 (1907), 178-180, 284 όπου το εγκώμιο που έγραψε για τους δύο αγίους ο άγιος Νεόφυτος. Ν. Κληρίδης, «Ακολουθία τοῦ Ὁσίου καὶ Θεοφόρου πατρὸς ἡμῶν Ἀνδρονίκου καὶ Ἀθανασίας», *ΚυπρΣπουδ* IB

αναφέρονται σε ασκητές του 4ου έως και 6ου αιώνα –μεταξύ των οποίων περιλαμβάνονται ο Ανδρόνικος και η Αθανασία– και αποδίδονται στον αββά Δανιήλ Σκητιώτη (αρχές του 6ου αιώνα – μετά το 576)¹² ή σε μαθητή του, μας παρέχουν ενδείξεις για τον χρόνο δράσης των δύο αγίων στην πρώιμη βυζαντινή περίοδο.

Σύμφωνα με τον βίο τους, ο Ανδρόνικος ήταν αργυροπράτης και ζούσε μαζί με τη γυναίκα του, την Αθανασία, και τα δύο τους παιδιά στην Αντιόχεια, όπου βοηθούσαν ανθρώπους που είχαν ανάγκη –ηλικιωμένους, αρρώστους και φτωχούς. Ο ξαφνικός θάνατος των παιδιών τους, στην ηλικία των 10-12 ετών, βύθισε σε θλίψη την Αθανασία. Όταν όμως εμφανίστηκε στο όνειρό της ο μάρτυρας Ιουλιανός, στον ναό του οποίου είχαν ταφεί τα παιδιά, και τη συμβούλεψε να μη θρηνεί για αυτά, αλλά να φροντίσει για τη σωτηρία της ψυχής της ίδιας και του Ανδρονίκου, το ζευγάρι αποφάσισε να αλλάξει τη ζωή του. Μοίρασαν την περιουσία τους σε φτωχούς, επισκέφθηκαν τους Αγίους Τόπους και κατέληξαν στην Αίγυπτο. Εκεί διήγαν ασκητική ζωή, ο Ανδρόνικος στη Σκήτη μαζί με τον γέροντα Δανιήλ και η Αθανασία στη μονή των Ταβεννησιωτών. Όταν μετά από δώδεκα χρόνια, οι πρώην σύζυγοι συναντήθηκαν

τυχαία στον δρόμο προς τους Αγίους Τόπους, μόνο η Αθανασία αναγνώρισε τον Ανδρόνικο. Η αλλαγή της μορφής της λόγω της ασκητικής ζωής και η μεταμφίεσή της σε μοναχό με το όνομα «Αθανάσιος» κατέστησαν αδύνατη την αναγνώρισή της από τον σύζυγό της¹³. Η Αθανασία δεν του αποκάλυψε την ταυτότητά της και, όταν επέστρεψαν από τους Αγίους Τόπους, συμφώνησαν να ζήσουν μαζί. Μόνο όταν αρρώστησε, αποκαλύφθηκε στον γέροντα Δανιήλ, ζητώντας του όμως να μη μάθει τίποτε ο Ανδρόνικος, παρά μόνον μετά από την ταφή της, όπως και έγινε. Μετά από τον θάνατο και του Ανδρονίκου, λίγες μέρες αργότερα, οι μοναχοί της Σκήτης, όπου ο άγιος είχε ζήσει τα πρώτα χρόνια της ασκητικής ζωής του, και αυτοί του Οκτωκαιδεκάτου μοναστηριού, στην περιοχή όπου έζησε τα τελευταία χρόνια του –μαζί με την Αθανασία– διαφωνούσαν ως προς τον τόπο ταφής του, καθώς κάθε αδελφότητα διεκδικούσε να ταφεί στη δική της μονή. Η διαφωνία έληξε με τη μεσολάβηση του γέροντα Δανιήλ, όταν ελήφθη η απόφαση να ταφεί ο Ανδρόνικος δίπλα στην Αθανασία. Αναφορά γίνεται και στα θαύματα που πραγματοποιήθηκαν από τους δύο αγίους, τόσο εν ζωή, όσο και μετά από τον θάνατό τους.

Σύμφωνα με τα αγιολογικά κείμενα, οι δύο άγιοι έζησαν στην Αντιόχεια και ασπάστηκαν τον μοναχικό βίο στην Αίγυπτο. Ο εντοπισμός στην Κύπρο γεωγραφικών θέσεων που φέρουν το κοινό τοπωνύμιο «Άγιος Ανδρόνικος» και ναών αφιερωμένων στον έναν ή και στους δύο αγίους, καθώς και η απεικόνισή τους σε πολλούς ναούς ήδη από τον 11ο αιώνα¹⁴, καταδεικνύουν την ιδιαίτερη δημοφιλία που είχαν στο νησί. Επισημαίνεται, ωστόσο, ότι, καθώς απαντούν και άλλοι συνώνυμοι άγιοι¹⁵, οι ναοί και τα τοπωνύμια που

(1948), 123-167. Για την κατάταξη των κειμένων, βλ. Φ. Κ. Χατζημηχαήλ, *Τα αγιολογικά κείμενα για τους αγίους Ανδρόνικο και Αθανασία* (αδημ. διδακτορική διατριβή), Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης – Φιλοσοφική Σχολή, Τμήμα Φιλολογίας, Θεσσαλονίκη 2007, 1-3, όπου και η σχετική παλαιότερη βιβλιογραφία. Για τον βίο των δύο αγίων, βλ. Α. Ρ. Alwis, *Celibate Marriages in Late Antique and Byzantine Hagiography: The Lives of Saints Julian and Basilissa, Andronikos and Athanasia, and Galaktion and Episteme*, Λονδίνο – Νέα Υόρκη 2011, 7-8, 35-38, 58-62, κυρίως 249-277 και σποραδικά. Βλ. και J. Wortley (επιμ.), *The Anonymous Sayings of the Desert Fathers: A Select Edition and Complete English Translation*, Καμπριτζ 2013, 444-455.

¹² Βλ. *ODB*, I, λήμμα «Daniel of Sketis» (A. Kazhdan – N. Patterson Ševčenko). Για τα κείμενα που συνδέονται με τον Δανιήλ Σκητιώτη, βλ. B. Dahlman, *Saint Daniel of Sketis. A Group of Hagiographic Texts Edited with Introduction, Translation, and Commentary* (Acta Universitatis Upsaliensis – Studia Byzantina Upsaliensia 10), Ουψάλα 2007, 41-69, όπου συγκεντρωμένη η σχετική παλαιότερη βιβλιογραφία, και 82-84, 166-186, 229-239, όπου το σχετικό με τον Ανδρόνικο και την Αθανασία κείμενο. Βλ. και την πρόσφατη μελέτη της M. Kulhánková, «Scenic narration in the Daniel Sketiotes Dossier of spiritually beneficial tales», *Scandinavian Journal of Byzantine and Modern Greek Studies* 3 (2017), 61-79, κυρίως 67-68.

¹³ Το θέμα της μεταμφίεσης αγίων γυναικών σε άνδρες μοναχούς έχει απασχολήσει τους μελετητές θεολογικών κειμένων. Βλ. ενδεικτικά E. Patlagean, «L'histoire de la femme déguisée en moine et l'évolution de la sainteté féminine à Byzance», *Studi Medievali* 3.17 (1976), 597-623 και St. J. Davis, «Crossed Texts, Crossed Sex: Intertextuality and Gender in Early Christian Legends of Holy Women Disguised as Men», *Journal of Early Christian Studies* 10/1 (2002), 1-36.

¹⁴ Βλ. παρακάτω, σ. 282-283.

¹⁵ Delehay, «Saints de Chypre», ό.π. (υποσημ. 11), 284. M. Saccopoulo, *Asinou en 1106 et sa contribution à l'iconographie* (Bibliothèque de Byzantion 2), Βρυξέλλες 1966, 100, σημ. 3. Πρβλ. την παράσταση ενός άλλου αγίου Ανδρονίκου, νέου αγένειου, ο οποίος

φέρουν το όνομα «Ανδρόνικος», και οι παραστάσεις στις οποίες εικονίζεται μόνος του, δεν θα πρέπει να συνδέονται με βεβαιότητα με τον μοναχό άγιο, σύζυγο της αγίας Αθανασίας.

Η αναφορά στο αυτοκρατορικό μηνολόγιο Mosq. S. Synod. Gr. 376 (183/184) (11ος αιώνας): σε ναό αφιερωμένο στους δύο αγίους στην Αττάλεια¹⁶, καθώς και η πληροφορία που αντλούμε από το εγκώμιο του αγίου Νεοφύτου του Εγκλείστου στους δύο αγίους (Paris. Gr. 1189, αρχές του 13ου αιώνα), ότι στην Αττάλεια φυλασσόταν μέρος των λειψάνων του αγίου Ανδρονίκου¹⁷, υποδεικνύουν ότι η λατρεία των αγίων Ανδρονίκου και Αθανασίας μεταφέρθηκε στην Κύπρο από εκεί. Η γεωγραφική εγγύτητα της μικρασιατικής πόλης με την Κύπρο και οι μεταξύ τους μακρόχρονοι εμπορικές σχέσεις συνέβαλαν σε μετακινήσεις πληθυσμών και ανάπτυξη αμοιβαίων πολιτισμικών σχέσεων¹⁸. Ενδεικτική της στενής σχέσης Κύπρου και Αττά-

λειας είναι και η χωροθέτηση ναού αφιερωμένου στον άγιο Γεώργιο Ατταλειάτη, στην πρώτη, και μετοχίου της μονής Κύκκου, στη δεύτερη¹⁹. Η περίοδος μεταλαμπάδευσης της λατρείας των δύο αγίων από τη μικρασιατική πόλη στη Μεγαλόνησο τοποθετήθηκε αρχικά στην τελευταία δεκαεπταετία του 14ου αιώνα, καθώς συνδέθηκε με τη μετακίνηση μεγάλου αριθμού προσφύγων στην Κύπρο, ως αποτέλεσμα της κατάληψης της Αττάλειας από τους Τούρκους (1373)²⁰. Ωστόσο, η παλαιότερη γνωστή σήμερα παράσταση των δύο αγίων στον Άγιο Αντώνιο στα Κελλιά (11ος αιώνας) μας προσφέρει ασφαλές *terminus ante quem* ότι η λατρεία τους ήταν εδραιωμένη στο νησί πολύ νωρίτερα, ήδη στον 11ο αιώνα, εποχή στην οποία τοποθετείται και η απεικόνισή τους στη μικρογραφία του χειρογράφου της Μόσχας, που αναφέρθηκε παραπάνω²¹.

εορτάζει στις 12 Οκτωβρίου μαζί με τους αγίους Πρόβο και Τάραχο· βλ. σχετικά S. Bogevska-Caruano, *Les églises rupestres de la région des lacs d'Ohrid et de Prespa. Milieu du XIIIe – milieu du XVIe siècle* (Bibliothèque de l'École des Hautes Études – Sciences religieuses, 166), Παρίσι 2015, 419-420, ειχ. 66, πίν. 56, σημ. 390, όπου συγκεντρωμένες παραστάσεις του.

¹⁶ B. Latyšev (επιμ.), *Menologii anonymi byzantini saeculi X quae supersunt. Fasciculus prior, Februarium et Martium menses continens. Sumptibus Caesariae Academiae scientiarum e codice Mosquensi 376 Vlad.*, Αγία Πετρούπολη 1911 [ανατύπ. Λειψία 1970 (Subsidia Byzantina Lucis Ope Iterata, αριθ. 12)], 166 κ.ε. όπου ο «Βίος καὶ πολιτεία τοῦ ὁσίου πατρὸς ἡμῶν Ἀνδρονίκου καὶ Ἀθανασίας τῆς συμβίου αὐτοῦ», κυρίως 173. Βλ. και Χατζημιχαήλ, *Τα αγιολογικά κείμενα*, ὅ.π. (υποσημ. 11), 115, όπου συγκεντρωμένα όλα τα αγιολογικά κείμενα με αναφορά στα θαύματα των δύο αγίων στην Αττάλεια. Για τον κώδικα, βλ. επίσης A. V. Zakharova, «The Miniatures of the Imperial Menologia», *Nea Rhome. Rivista di ricerche bisantinistiche* 7 (2011), 131-153 και σημ. 2, όπου περιγραφή του και συγκεντρωμένη η παλαιότερη βιβλιογραφία.

¹⁷ Για την πλήρη περιγραφή του κώδικα Paris. Gr. 1189, βλ. C. N. Constantinides – R. Browning, *Dated Greek Manuscripts from Cyprus to the Year 1570* (DOS XXX), Ουάσιγκτον – Λευκωσία 1993, 106-111. Για το εγκώμιο στον άγιο Ανδρόνικο και στην οσία Αθανασία, βλ. N. Παπατριανταφύλλου-Θεοδωρίδη – Θ. Ξ. Γιάγκου (επιμ.), *Άγιου Νεοφύτου τοῦ Ἐγκλείστου Συγγράμματα*, Γ', *Πανηγυρική Α'*, Πάφος 1999, 253-261 (αριθ. 11) (N. Παπατριανταφύλλου-Θεοδωρίδη), κυρίως 260 (στ. 195-200). Βλ. και παρακάτω, υποσημ. 41.

¹⁸ C. Cahen, «Le commerce anatolien au début du XIIIe siècle», *Mé-*

langes d'histoire du moyen âge dédiés à la mémoire de Louis Halphen, Παρίσι 1951, 93-94 (= C. Cahen, *Turcobyzantina et Oriens Christianus*, Λονδίνο 1974, αριθ. XII). D. Jacoby, «Greeks in the Maritime Trade of Cyprus around the Mid-Fourteenth Century», *Κύπρος – Βενετία. Κοινές ιστορικές τύχες. Αθήνα, 1-3 Μαρτίου 2001*, επιμ. X. Α. Μαλπέζου, (Ελληνικό Ινστιτούτο Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Σπουδών Βενετίας – Κυπριακή Πρεσβεία – Σπίτι της Κύπρου – Γεννάδειος Βιβλιοθήκη – Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών: Συνέδρια 6), Βενετία 2002, 68-69. Βλ. και υποσημ. 19. ¹⁹ Delehaye, «Saints de Chypre», ὅ.π. (υποσημ. 11), 284-285. J. Hackett, *A History of the Orthodox Church of Cyprus from the Coming of the Apostles Paul and Barnabas to the Commencement of the British Occupation (A.D. 45 – A.D. 1878) together with some account of the Latin and Other Churches existing in the Island*, Λονδίνο 1901 (ανατύπ. Νέα Υόρκη 1972), 505-506. I. X. Χατζηγιάννου, *Ιστορία και έργα Νεοφύτου προεσβύτου μοναχού και ἐγκλείστου*, Αλεξάνδρεια 1914, 34. Βλ. και I. Χάκκεττ, *Ιστορία τῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας τῆς Κύπρου κατὰ μετὰφρασιν καὶ συμπλήρωσιν Χαριλάου Ι. Παπαγιάννου*, Β', Πειραιάς 1927, 251-252, όπου, σε αναφορά σε έναν άλλο τοπικό άγιο της Κύπρου, τον άγιο Θεράποντα, το λείψανο του οποίου πιθανότατα βρισκόταν επίσης στην Αττάλεια, υποστηρίζεται ότι η μεταφορά λειψάνων και λατρείας αγίων μεταξύ Αττάλειας και Κύπρου ήταν συνήθης.

²⁰ Βλ. *Leontios Makhairas Recital concerning the Sweet Land of Cyprus entitled "Chronicle"*, εκδ. R. M. Dawkins (επιμ. – αγγλ. μτφρ.), I, Οξφόρδη – Λονδίνο 1932, 346-347. Κληρίδης, «Ακολουθία», ὅ.π. (υποσημ. 11), 128-129. Βλ. επίσης *Λεοντίου Μαχαιρά Εξήγησις τῆς γλυκειάς χώρας Κύπρου ἡ ὁποία λέγεται Κρόνακα, τουτέστιν Χρονικόν*, εκδ. Α. Παυλίδης (επιμ.-μτφρ.), Γ. Μαυρογένης (εικονογράφηση), Λευκωσία 1995, 268-270.

²¹ A. Stylianos – J. Stylianos, *The Painted Churches of Cyprus*.

Γνωστές είναι και άλλες παραστάσεις των αγίων Ανδρονίκου και Αθανασίας σε τοιχογραφικά σύνολα και εικόνες ναών της Κύπρου. Συγκεκριμένα, ο άγιος Ανδρόνικος εικονίζεται μόνος, χωρίς την αγία Αθανασία, στην Παναγία της Ασίνου (1105/6), στη μονή του Αγίου Χρυσοστόμου Κουτσοβέντη (π. 1100), στην Παναγία του Άρακος στα Λαγουδερά (1192), στην Εγκλείστρα του αγίου Νεοφύτου (π. 1200) και στον Τίμιο Σταυρό του Αγιασμάτι στην Πλατανιστάσα (1494)²². Η αγία Αθανασία παριστάνεται μόνη στον Άγιο Νικόλαο της Στέγης στην Κακοπετριά (12ος αιώνας)²³, ενώ μαζί με τον άγιο Ανδρόνικο απαντά στον Άγιο Αντώνιο στα Κελλιά (11ος αιώνας), στην Παναγία του Μουτουλλά (1280), στον Αρχάγγελο Μιχαήλ στον Πεδουλά (1474) (Εικ. 3), στον Άγιο Σωζόμενο στη Γαλάτα (1513), στον Αρχάγγελο Μιχαήλ / Παναγία Θεοτόκο, κοντά στη Γαλάτα (1514), στο καθολικό του Αγίου Ηρακλειδίου της μονής Λαμπαδιστή στον Καλοπαναγιώτη (πρώτο μισό του 13ου αιώνα), στον Άγιο Μάμαντα Λουβαρά Λεμεσού (1495), στην Παναγία Χρυσελευσα στην Έμπα

Πάφου (15ος αιώνας), στον Άγιο Θεοδόσιο στην Αχέλεια Πάφου (15ος-16ος αιώνας), στον Τίμιο Σταυρό στην Κυπερούντα Λεμεσού (1521) και στον Άγιο Ανδρόνικο Κυθρέας (17ος αιώνας)²⁴.

Αντίθετα, λίγες είναι οι εικόνες με την παράσταση των δύο αγίων που έχουν εντοπιστεί. Η παλαιότερη εξ αυτών προέρχεται από τον ναό του Αγίου Ανδρονίκου στον Καλοπαναγιώτη και φυλάσσεται στο εικονοφυλάκιο της γειτονικής μονής Λαμπαδιστού (14ος αιώνας) (Εικ. 4), ενώ δύο νεότερες, του 16ου και 17ου αιώνα, βρίσκονται στους ναούς των Αγίων Ανδρονίκου και Αθανασίας Λεμεσού, και Παναγίας Οδηγήτριας στα Πέρα Ταμασσού²⁵.

Treasures of Byzantine Art. Second Edition, Λευκωσία 1997, 436. D. Mouriki, «The Cult of Cypriot Saints in Medieval Cyprus as Attested by Church Decorations and Icon Painting», *The Sweet Land of Cyprus*. Papers Given at the Twenty-Fifth Jubilee Spring Symposium of Byzantine Studies, Birmingham, March 1991, επιμ. A. A. M. Bryer – G. S. Georghallides, Λευκωσία 1993, 248 σμμ. 90. Για τη μικρογραφία, βλ. Zakharova, «The Miniatures», ό.π. (υποσημ. 16), εικ. 9, 11.

²² Sacoroulo, *Asinou en 1106*, ό.π. (υποσημ. 15), 100-101, πίν. XX-VIII. C. Mango, με τη συνεργασία των E. J. W. Hawkins και Susan Boyd, «The Monastery of St. Chrysostomos at Koutsovendis (Cyprus) and Its Wall Paintings. Part I: Description», *DOP* 44 (1990), 90-91, πίν. 4, εικ. 140, 155, 158. A. Nicolaïdès, «L'église de la Panagia Arakiotissa à Lagoudéra, Chypre: Etude iconographique des fresques de 1192», *DOP* 50 (1996), 121-122, εικ. 89. Για την Εγκλείστρα, βλ. A. C. Indianos – G. H. Thomson, «Wall-paintings at St. Neophytos Monastery», *Κυπρσπουδ* Γ' (1939), 174 και C. Mango – E. J. W. Hawkins, «The Hermitage of St. Neophytos and Its Wall Paintings», *DOP* 20 (1966), 155, εικ. 39. Για τον Τίμιο Σταυρό, βλ. Stylianos – Stylianos, *The Painted Churches*, ό.π. (υποσημ. 21), 216.

²³ D. Mouriki, «The Wall Paintings of the Church of the Panagia at Moutoullas, Cyprus», *Byzanz und der Westen. Studien zur Kunst des Europäischen Mittelalters*, επιστ. επιμ. I. Hutter, Βιέννη 1984, 196 σμμ. 102, όπου αναφέρεται ότι στην απέναντι τοιχογραφημένη επιφάνεια θα εικονιζόταν ο άγιος Ανδρόνικος. J. Albani, «Beyond the Borders of Fertility: St. Eugenia and St. Athanasia in Byzantine and Post-Byzantine Art», *Actual Problems of Theory and History of Art* 9 (2019), 309, εικ. 2.

²⁴ Για την παράσταση στα Κελλιά, βλ. παραπάνω, υποσημ. 21. Για εκείνες του Μουτουλλά και του Πεδουλά, βλ. Mouriki, «The Wall Paintings», ό.π. (υποσημ. 23), 196-197, πίν. LXXXV, εικ. 24. Στ. Πεردίκης – Δ. Μυριανθεύς, *Ο ναός της Παναγίας στον Μουτουλλά*, Λευκωσία 2009, 26, 38-39, 88. Γ. Α. Σωτηρίου, *Τὰ βυζαντινὰ μνημεῖα τῆς Κύπρου, Α', Λεύκωμα* (Πραγματεία της Ακαδημίας Αθηνών, Γ'), Αθήνα 1935, πίν. 100α. Στ. Πεردίκης, *Ο ναός του Αρχαγγέλου Μιχαήλ στον Πεδουλά*, Λευκωσία 2014, 82, 124. Για τις αναφερόμενες παραστάσεις, βλ. Μ. Κωνσταντουδάκη-Κιτρομηλίδου – Δ. Μυριανθεύς, *Οι ναοί της Παναγίας Ποδύθου και της Θεοτόκου (ή του Αρχαγγέλου) στη Γαλάτα*, Λευκωσία 2005, 69, εικ. σ. 72, σχ. σ. 82. Α. Παπαγεωργίου, «Ἰδιάζουσαι βυζαντινὰ τοιχογραφίαι τοῦ 13ου αἰῶνος ἐν Κύπρῳ», *Πρακτικὰ τοῦ Πρώτου Διεθνoῦς Κυπρoλογικοῦ Συνεδρίου (Λευκωσία, 14-19 Ἀπριλίου 1969)*, Β', Λευκωσία 1972, 203, 207, πίν. XX-VIII.2. Stylianos – Stylianos, *The Painted Churches*, ό.π. (υποσημ. 21), 88, 96, 219-220, 254, 298, 328, 337, 407, 413, 436, εικ. 127. C. L. Connor, «Female Saints in Church Decoration of the Troodos Mountains in Cyprus», *Medieval Cyprus. Studies in Art, Architecture, and History in Memory of Doula Mouriki*, επιστ. επιμ. N. Patterson Ševčenko – Chr. Moss, Princeton, N. J. 1999, 221, 222, 231, 235, 238, εικ. 7, 16, 26. Albani, «Beyond the Borders», ό.π. (υποσημ. 23), 310, 311, 312, 829, εικ. 3, 4, 5, III.51, III.52, όπου και αναφορά σε πιθανή χρονολόγηση του διακόσιμου της Αχέλειας προ του 15ου αιώνα. Για την παράσταση της Κυθραίας, βλ. <http://churchofcyprus.org.cy/wp-content/uploads/2016/01/10417.jpg> (τελευταία επίσκεψη: 30-9-2019).

²⁵ Σωτηρίου, *Τὰ βυζαντινὰ μνημεῖα τῆς Κύπρου*, ό.π. (υποσημ. 24), πίν. 119. D. Talbot Rice – R. Gunnis – T. Talbot Rice, *The Icons of Cyprus* (Courtauld Institute Publications on Near Eastern Art, αριθ. 2), Λονδίνο 1937, 265-266, πίν. XLVI, εικ. 136-137 (D. Talbot Rice). Χρ. Α. Χατζηχριστοδούλου, «Εικόνες και σταυροί του 12ου-14ου αιώνα από την Ιερά Μητρόπολη Μόρφου», *Κυπριακῶ τῷ τρόπῳ – Maniera Cypria. Η ζωγραφικὴ του 13ου αιώνα στην Κύπρο ανάμεσα σε δύο κόσμους* (κατάλ. έκθ.: Βυζαντινὸ Μουσείο Ἰδρύματος Αρχιεπισκόπου Μακαρίου Γ'. 19/1/2017 –

Εικ. 3. Κύπρος, Πεδουλάς, ναός του Αρχαγγέλου Μιχαήλ, δυτικός τοίχος. Οι άγιοι Ανδρόνικος και Αθανασία, 1474.

Δεδομένου ότι στις ανωτέρω παραστάσεις οι μορφές των δύο αγίων εικονίζονται ιστάμενες και μετωπικές, η μία δίπλα στην άλλη, σε κοινό εικονογραφικό τύπο που επαναλαμβάνεται σταθερά, με μικρές μόνο παραλλαγές ως προς τις χειρονομίες και τα *attributa* τους, η εικόνα της Κιμώλου αποκτά ιδιαίτερη σημασία.

31/7/2017), επιστ. επιμ. Ι. Α. Ηλιάδης, Λευκωσία 2017, 68, 105, εικ. 87. S. Sophocleous, *Icones de Chypre. Diocèse de Limassol 12e-16e siècle*, Λευκωσία 2006, 94, 202, 286, 426, εικ. 117, όπου αναφορά και σε νεότερη εικόνα των δύο αγίων (του πρώτου μισού του 18ου αιώνα) από τον ναό τους στη Λεμεσό. Βλ. και εκείνη του ζωγράφου Μιχαήλ του Θεσσαλονικέως (1777), σε ναό αφιερωμένο στους δύο αγίους στο χωριό Μυλικούρι, κοντά στη μονή Κύκκου, Στ. Πεردίκης, «Ενυπόγραφα έργα Μιχαήλ του Θεσσαλονικέως στην εν Κύπρω μονή Κύκκου», *Αφιέρωμα στον*

Πρόκειται για σπάνια παράσταση των δύο αγίων σε εικόνα εκτός Κύπρου, και μάλιστα σε εικονογραφική σύνθεση που δεν μας είναι γνωστή από αλλού.

Η εικονογραφική σύνθεση της εικόνας

Στην παράσταση της εικόνας της Κιμώλου επιλέγεται το εικονογραφικό σχήμα της Δέησης²⁶, στο οποίο όμως

Ακαδημαϊκό Παναγιώτη Α. Βοκοτόπουλο, επιστ. επιμ. Β. Κατσάρος – Α. Τούττα, Αθήνα 2015, 663, εικ. 3.

²⁶ Βλ. σχετικά RbK, I, λήμμα «Deesis» (Th. von Bogay). *Lexikon der christlichen Ikonographie*, VI, λήμμα «Deesis» (G. Kaster). *ODB*, 1, λήμμα «Deesis» (A. Weyl Carr). Ch. Walter, «Two Notes on the Deësis», *REB* 26 (1968), 311-336 (= Ch. Walter, *Studies in*

τις θέσεις της Παναγίας και του αγίου Ιωάννη του Προδρομού έχουν καταλάβει ο άγιος Ανδρόνικος και η αγία Αθανασία, αντίστοιχα (Εικ. 2). Η αντικατάσταση του δεύτερου και του τρίτου προσώπου του Τριμόρφου από άλλους αγίους έχει επισημανθεί και αλλού, όπως στις παραστάσεις των ναών της Παναγίας Κρίνας στη Χίο (ύστερος 12ος αιώνας), της Αγίας Βαρβάρας στου Γλέζου της Μάνης (π. 1200), των Αγίων Ιωακείμ και Άννας στη Studenica (1209) και του παρεκκλησίου του Αγίου Μάρκου της Βενετίας, αφιερωμένου στον άγιο Ισίδωρο (1355)²⁷. Οι καθιερωμένες μορφές του Τριμόρφου, η Παναγία και ο άγιος Ιωάννης ο Πρόδρομος αντικαθίστανται από μορφές άλλων αγίων κυρίως σε περιπτώσεις που ο κτήτωρ επιθυμεί να αποδώσει ιδιαίτερη τιμή σε αυτές, και μάλιστα όταν πρόκειται για εκείνες των τιμώμενων αγίων ενός ναού, όπως στους ανωτέρω ναούς της Studenica και της Βενετίας. Η ίδια πρακτική έχει διαπιστωθεί και σε εικόνες όπως αυτή της μονής Αγίου Παύλου Αγίου Όρους, που έχει αποδοθεί στον ζωγράφο Αντώνιο (π. 1552-1555) και σε εκείνη της μονής Αγίου Ιωάννη του Θεολόγου στην Πάτμο, έργο του ιερέως Ιωάννη Απακά (π. 1600)²⁸. Στην πρώτη ο ένθρονος

Χριστός πλαισιώνεται από τον άγιο Γεώργιο, τιμώμενο άγιο του παρεκκλησίου, για το οποίο παραγγέλθηκε η εικόνα, και τον άγιο Παύλο τον Ξηροποταμινό, ιδρυτή της μονής Αγίου Παύλου. Για τη δεύτερη εικόνα, στην οποία ο άγιος Ανδρέας και η αγία Παρασκευή πλαισιώνουν τον ένθρονο Χριστό, έχει υποστηριχθεί ότι προοριζόταν για ναό αφιερωμένο στον απόστολο Ανδρέα²⁹.

Η απεικόνιση των αγίων Ανδρονίκου και Αθανασίας με ανοικτά ειλητάρια παραπέμπει σε ανάλογες παραστάσεις της Παναγίας και του αγίου Ιωάννη του Προδρομού σε συνθέσεις της Δέησης. Ο συγκεκριμένος τύπος Τριμόρφου έχει υποστηριχθεί ότι αποτελεί συγχώνευση δύο θεμάτων: ενσωματώνει στο εικονογραφικό σχήμα της Δέησης τη μορφή της Παναγίας Παράκλησης³⁰ –την απεικόνιση της Παναγίας σε κατατομή ή κατά τα τρία τέταρτα στραμμένης προς τον Χριστό, να τον παρακαλεί για τη σωτηρία των ανθρώπων κρατώντας ανοικτό ειλητάριο, όπου το κείμενο του διαλόγου τους³¹. Ο τύπος αυτός, αν και γνωστός στη μνημειακή ζωγραφική παράδοση³², δεν απαντά συχνά.

Byzantine Iconography, Λονδίνο 1977, αριθ. 1) και Μ. Ι. Καζαμιά-Τσέρνου, *Ιστορώντας τη “Δέηση” στις βυζαντινές εκκλησίες της Ελλάδος*, Θεσσαλονίκη 2008, 160-245.

²⁷ Ο Χριστός πλαισιώνεται από τους αγίους Ιωάννη τον Θεολόγο και Ευστάθιο στην Παναγία Κρίνα, από τους αποστόλους Πέτρο και Παύλο, στηθαίους μέσα σε μετάλλια, στην Αγία Βαρβάρα, από τους γονείς της Παναγίας, στους οποίους είναι αφιερωμένος ο ναός, στη Studenica, από τον ευαγγελιστή Μάρκο και τον άγιο Ισίδωρο, στο παρεκκλήσιο της Βενετίας. Βλ. σχετικά Ch. Pennas, *The Byzantine Church of Panagia Krena in Chios. History, Architecture, Sculpture, Painting (late 12th century)*, Λέιντεν 2017, ειχ. 276. Ν. Δρανδάκης κ.ά., «Έρευνα στη Μάνη», *ΠΑΕ* 1979, 163-165, πίν. 123 (τιμήμα) (Σ. Καλοπίση) [= Ν. Β. Δρανδάκης, *Μάνη και Λακωνία*, Β', *Μάνη – Άνασκαφή και έρευνα*, επιμ. Χ. Κωνσταντινίδη (ΛαζΣπουδ, Παράρτημα 17), Αθήνα 2009, 346-348]. G. Millet – A. Frolow, *La peinture murale du Moyen Age en Yougoslavie*, III, Παρίσι 1962, πίν. 58, ειχ. 3. St. Gerevini, «Inscribing History, (Over) Writing Politics: Word and Image in the Chapel of Sant' Isidoro at San Marco, Venice», *Sacred Scripture / Sacred Space. The Interlacing of Real Places and Conceptual Spaces in Medieval Art and Architecture*, επιστ. επιμ. T. Frese – W. E. Keil – Kr. Krüger (*Materiale Textkulturen*, 23), Βερολίνο – Βοστώνη 2019, 327, 332, ειχ. 2, 5.

²⁸ Μ. Chatzidakis, «Note sur le peintre Antoine de l'Athos», *Studies in Memory of David Talbot Rice*, επιστ. επιμ. G. Robertson – G. Henderson. Εδιμβούργο 1975, 86, πίν. 48b (= Μ. Chatzidakis,

Etudes sur la peinture postbyzantine, Λονδίνο 1976, αριθ. VII). Κ. Χαραλαμπίδης, «Παρατηρήσεις σε εικονογραφικές παραστάσεις του Αγ. Γεωργίου Κεφαλοφόρου στο Αγ. Όρος», *Μακεδονικά* 25 (1985-1986), 365-366, ειχ. 2. Μ. Βασιλάκη – Γ. Ταβλάκης – Ε. Τσιγαρίδας, *Ιερά Μονή Αγίου Παύλου. Εικόνες*, Άγιον Όρος 1998, 51-53, ειχ. 1, 14-15 (Μ. Βασιλάκη). Μ. Χατζηδάκης, *Εικόνες της Πάτμου. Ζητήματα βυζαντινής και μεταβυζαντινής ζωγραφικής*, Αθήνα 1977 (ανατύπ. Αθήνα 1995), 119-120, αριθ. 70, πίν. 51.

²⁹ Βλ. παραπάνω, υποσημ. 28.

³⁰ *ODB*, 3, λήμμα «Virgin Paraklesis» (N. Patterson-Ševčenko). S. Der Nersessian, «Two Images of the Virgin in the Dumbarton Oaks Collection», *DOP* 14 (1960), 81-86. I. M. Djordjević – M. Marković, «On the Dialogue Relationship Between the Virgin and Christ in East Christian Art. Apropos of the discovery of the figures of the Virgin Mediatrix and Christ in the naos of Lesnovo», *Zograf* 28 (2000-2001), 13-48.

³¹ Στ. Παπαδάκη-Oekland, «Οι τοιχογραφίες της Άγίας Άννας στο Άμари. Παρατηρήσεις σε μία παραλλαγή της Δείσεως», *ΔΧΑΕ Ζ'* (1973-1974), 48. L. Hadermann-Misguich, *Kurbinovo. Les fresques de Saint-Georges et la peinture byzantine du XIIe siècle*, I (Bibliothèque de Byzantion 6), Βρυξέλλες 1975, 230.

³² Ενδεικτικά παραδείγματα είναι οι παραστάσεις των ναών της Αγίας Άννας στο Άμари (αρχές 13ου αιώνα), του Αγίου Νικολάου στου Γλέζου Μάνης (τρίτο τέταρτο 13ου αιώνα) και του Αγίου Νικολάου στο Φουντουκλί Ρόδου (15ος αιώνας). Για τις δύο πρώτες, βλ. Παπαδάκη-Oekland, «Οι τοιχογραφίες», ό.π. (υποσημ. 31), 35, ειχ. 1, πίν. 8 και Α. Σταυροπούλου-Μακρή, «Οι τοιχογραφίες του Άγιου Νικολάου Γλέζου στη Μέσα Μάνη», *Δωδώνη* 8 (1979),

Συναντάται και στη μνημειακή ζωγραφική της Κύπρου, όπως στην παράσταση του ναού του Αρχαγγέλου Μιχαήλ / της Παναγίας στη Γαλάτα (1514), αν και ειλητάριο φέρει μόνον η Παναγία, και επίσης σε άλλες, όπου όμως οι τρεις μορφές εικονίζονται σε διαφορετικές τοιχογραφημένες επιφάνειες, όπως στους ναούς της Παναγίας Ασίνου (1332/33), του Αρχαγγέλου στα Λεύκαρα (τέλος 12ου αιώνα) και του Τιμίου Σταυρού του Αγιασμάτι στην Πλατανιστάσα (1494)³³. Σχετικές είναι και εκείνες οι κυπριακές παραστάσεις, στις οποίες εικονίζεται παραλλαγή της Δέησης ως προς τις θέσεις των προσώπων του Τριμόρφου· η Παναγία ως Παράκληση³⁴ και ο Ιωάννης ο Πρόδρομος – με ανοιχτό ειλητάριο και οι δύο – δεν πλαισιώνουν τον Χριστό, καθώς ο Πρόδρομος παριστάνεται δίπλα στην Παναγία, όπως στους ναούς της Παναγίας του Άρακος (1192) και της Παναγίας του Μουτουλλά (1280)³⁵.

313, πίν. 21-24. Για την παράσταση στο Φουντουκλί, βλ. Α. Κ. Ορλάνδος, «Βυζαντινοί και μεταβυζαντινοί ναοί της Ρόδου», *ΑΒΜΕΣΤ* (1948), 184, εικ. 142 και Μ. Αχεμιάστου-Ποταμιάνου, «Οι τοιχογραφίες της οικογένειας Βαρδοάνη στον Άγιο Νικόλαο στο Φουντουκλί της Ρόδου», *Θωράκιον. Αφιέρωμα στη μνήμη του Παύλου Λαζαρίδη*, Αθήνα 2004, πίν. 77 και 247, σημ. 2, όπου οι διαφορετικές απόψεις περί της χρονολόγησης του διακόσμου του ναού και συγκεντρωμένη βιβλιογραφία [= Μ. Αχεμιάστου-Ποταμιάνου, *Μελέτες βυζαντινής και μεταβυζαντινής τέχνης*, Α' (Τετράδια Χριστιανικής Αρχαιολογίας και Τέχνης, αριθ. 10), Αθήνα 2020, αριθ. 19]. Για τον ναό, βλ. και Ν. Μαστροχορήστος, *Ο ναός του Αγίου Νικολάου στο Φουντουκλί Ρόδου* (αδημ. διδακτορική διατριβή), Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών – Σχολή Φιλοσοφική – Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, Τομέας Βυζαντινής Αρχαιολογίας, Αθήνα 2019.

³³ Stylianos – Stylianos, *The Painted Churches*, ό.π. (υποσημ. 21), 91, 205-207, 215-217, εικ. 40, 117. S. Kalopissi-Verti, «The Murals of the Narthex. The Paintings of the Late Thirteenth and Fourteenth Centuries», *Asinou across Time. Studies in the Architecture and Murals of the Panagia Phorbiotissa*, επιστ. επιμ. Α. Weyl Carr – Α. Nicolaïdēs, Cyprus (DOS XLIII), Ουάσινγκτον 2012, 154-158, εικ. 5.30. Α. Παπαγεωργίου, «Η Εκκλησία του Αρχαγγέλου, Κάτω Λεύκαρα», *RDAC* 1990, 223-225, πίν. XXXIX, 3-4. Χ. Αργυρού – Δ. Μυριανθεύς, *Ο ναός του Τιμίου Σταυρού του Αγιασμάτι*, Λευκωσία 2009, 32-33 και εικ. στη σ. 52. Στα Λεύκαρα η παράσταση της Παναγίας δεν έχει σωθεί.

³⁴ N. Patterson Ševčenko, «The Metrical Inscriptions in the Murals of the Panagia Phorbiotissa» και Α. Weyl Carr, «The Murals of the Bema and the Naos: The Paintings of the Late Thirteenth and Fourteenth Centuries», *Asinou across Time*, ό.π. (υποσημ. 33), 87, σημ. 53 και 236-238, αντίστοιχα.

³⁵ Α. Στυλιανού, «Αί τοιχογραφίαι τοῦ ναοῦ τῆς Παναγίας τοῦ

Ο συγκεκριμένος τύπος της Δέησης – με την απεικόνιση της Παναγίας και του Ιωάννη του Προδρόμου με ανοιχτά ειλητάρια – απαντά σε δύο κυπριακές εικόνες προερχόμενες από τους ναούς του Αρχαγγέλου Μιχαήλ στον Πεδουλά και της Κομήσεως της Θεοτόκου στα Τριάντα της Ρόδου (1514)³⁶, καθώς και σε κρητικές εικόνες του Βυζαντινού και Χριστιανικού Μουσείου της Αθήνας (π. 1500)³⁷, του Kunsthistorisches Museum στη Βιέννη (π. 1500)³⁸, σε δύο άλλες οψιμότερες κρητικές στην Πάτιμο (π. 1600-1610) και στη Σίφνο (1635), όπου ο ένθρονος Χριστός αποδίδεται στον τύπο του Μεγάλου Αρχιερέως, και σε μία ακόμη στο Στρασβούργο, στην οποία ο Χριστός εικονίζεται όρθιος³⁹.

Η μοναστική ενδυμασία των δύο αγίων, η οποία παραπέμπει στην τελευταία περίοδο της ζωής τους,

Άρακου, Λαγουδερά, Κύπρος», *Πεπραγμένα του Θ' Διεθνούς Βυζαντινολογικού Συνεδρίου (Θεσσαλονίκη, 12-19 Απριλίου 1953)*, Α', Αθήνα 1955 (Ελληνικά, Παράρτημα 7), 463, πίν. 142.1, 143.1, 154.1. Stylianos – Stylianos, *The Painted Churches*, ό.π. (υποσημ. 21), 170, εικ. 90 σ. 166 και σχ. 100-101 σ. 182-183. Mouriki, «The Wall Paintings», ό.π. (υποσημ. 23), 189-191. Περγίκης – Μυριανθεύς, *Ο ναός της Παναγίας*, ό.π. (υποσημ. 24), 19-21, 46 και εικ. σ. 33, 44 (Στ. Περγίκης). Πρβλ. και την παράσταση του κυριώς ναού της Παναγίας Ασίνου (π. 1340), όπου όμως ο Ιωάννης φέρει σταυροφόρο ράβδο και όχι ειλητάριο: Weyl Carr, «The Murals», ό.π. (υποσημ. 34), 237, εικ. 6.16.

³⁶ Βλ. αντίστοιχα Σωτηρίου, *Τὰ βυζαντινὰ μνημεία τῆς Κύπρου*, ό.π. (υποσημ. 24), πίν. 122α και Ν. Μαστροχορήστος, «*Εν τόπῳ τῆς γλῶσῃς*. Κυπριακή εικόνα Δέησης στα Τριάντα της Ρόδου», *ΔΧΑΕ ΛΔ'* (2013), 273-284. Για μεμονωμένες παραστάσεις των τριών προσώπων του Τριμόρφου σε κυπριακές εικόνες, βλ. Μαστροχορήστος, ό.π., 277-278, όπου και παραδείγματα.

³⁷ K. Kreidl-Papadopoulos, «Die Ikonen im Kunsthistorischen Museum in Wien», *Jahrbuch der Kunsthistorischen Sammlungen in Wien* 66 (1970), 95, εικ. 60. Μ. Αχεμιάστου-Ποταμιάνου, *Εικόνες του Βυζαντινού Μουσείου Αθηνών*, Αθήνα 1998, 152-153, αριθ. 44. Ν. Chatzidakis, «Deux icônes crétoises inédites au musée de l'Œuvre Notre Dame de Strasbourg: Saint Georges à cheval terrasant le dragon et la Déisis», *ΔΧΑΕ ΛΗ'* (2017), 238-239, εικ. 11.

³⁸ Kreidl-Papadopoulos, «Die Ikonen», ό.π. (υποσημ. 37), 66, 95, αριθ. 3, εικ. 42. Chatzidakis, «Deux icônes», ό.π. (υποσημ. 37), 238-239, εικ. 12. Επισημαίνεται ότι ειλητάριο φέρει μόνον ο Πρόδρομος, ενώ η Παναγία δέεται με τα δύο χέρια μπροστά στο στήθος.

³⁹ Για τις δύο πρώτες, βλ. Χατζηηδάκης, *Εικόνες τῆς Πάτιμου*, ό.π. (υποσημ. 28), 160-161, αριθ. 138, πίν. 67, 180 και Θ. Χρ. Αλιπράντης, *Θησαυροὶ τῆς Σίφνου. Εικόνες τῶν ναῶν καὶ τῶν μονῶν*, Αθήνα 1979, 30-31, πίν. 13. Συγκεντρωμένες με αυτήν του Στρασβούργου στο: Chatzidakis, «Deux icônes», ό.π. (υποσημ. 37), 233-241, εικ. 7, 13-14.

Εικ. 4. Κύπρος, Καλοπαναγιώτης, Εικονοφυλάκιο μονής Αγίου Ιωάννου Λαμπαδιστού. Εικόνα με τον άγιο Ανδρόνικο και την αγία Αθανασία, 14ος αιώνας.

όταν είχαν ασπαστεί τον μοναχισμό, καθώς και τα σκληρά, σχεδόν ανδρικά, χαρακτηριστικά της Αθανασίας, που συνδέονται με τη μεταμφίεσή της σε άνδρα⁴⁰, αποτελούν στοιχεία του καθιερωμένου εικονογραφικού τύπου τους, τα οποία εντοπίζονται στο σύνολο των κυπριακών παραστάσεών τους και εδώ.

⁴⁰ Για το θέμα της ανδρικής μεταμφίεσης της αγίας, βλ. παραπάνω, υποσημ. 13.

Η υδρία στην κατώτερη αριστερή γωνία της παράστασης συνδέεται με το θαυματουργό ύδωρ των θαυμάτων που περιγράφονται στα κείμενα των ειληταρίων των δύο αγίων, τα οποία εξετάζονται παρακάτω. Το εικονογραφικό αυτό στοιχείο παραπέμπει στο αγίασμα του προσκυνήματός τους στην Αττάλεια, όπως και η φιάλη που κρατεί ο Ανδρόνικος στην παράσταση της εικόνας από τον ναό του Αγίου Ανδρονίκου στον Καλοπαναγιώτη (14ος αιώνας) (Εικ. 4), που αναφέρεται

στο αγίασμα ή στο μύρο που έρρεε από το λείψανό του⁴¹. Επισημαίνεται ότι, σύμφωνα με τη νεότερη λαογραφική παράδοση, ο άγιος Ανδρόνικος ήταν θεραπευτής της ελονοσίας και άλλων ασθενειών, και το αγίασμά του θεράπευε δερματικές παθήσεις και πόνους των ζώων⁴². Οι δημώδεις αυτές δοξασίες των θεραπευτικών ιδιοτήτων που είχε ο Ανδρόνικος στις συνειδήσεις του ποιμνίου της Κύπρου, απηχούν πιθανότατα παλαιότερες των μεσαιωνικών χρόνων, τις οποίες υποδηλώνει η απεικόνιση αυτού και της Αθανασίας σε μνημειακά σύνολα της Κύπρου δίπλα σε άλλους ιαματικούς αγίους, όπως τον Κοσμά και τον Δαμιανό, και την Αναστασία τη Φαρμακολύτριά⁴³.

Οι επιγραφές και τα κείμενα του κώδικα και των ειληταρίων των μορφών

Οι περικοπές που αναγράφονται στον κώδικα του Χριστού και στα ειλητάρια του Ανδρονίκου και της Αθανασίας, προέρχονται, όπως ήδη αναφέρθηκε, από τον βίο των δύο αγίων σε κείμενο με τίτλο «Τοῦ μακαριωτάτου Ἐφραΐμ τοῦ Σύρου εἰς τὸν βίον τοῦ ὁσίου πατρὸς ἡμῶν Ἀνδρονίκου καὶ τῆς συμβίου αὐτοῦ Ἀθα-

νασίας. Πάτερ εὐλόγησον». Πρόκειται για αδημοσίευτο κείμενο, το οποίο μας έκανε γνωστό ο Φ. Κ. Χατζημιχαήλ κατόπιν μελέτης των σχετικών χειρογράφων που εντόπισε⁴⁴. Απαντά στα χειρόγραφα Hierosolymitanus Sabaiticus Gr. 414 (12ος αιώνας), Michigan Ann Arbor 48 (13ος αιώνας) και –με ελαφρές διαφοροποιήσεις ως προς τον τίτλο και τη διατύπωση– σε μεταγενέστερα χειρόγραφα που χρονολογούνται από τον 14ο ως τον 18ο αιώνα⁴⁵. Σε μια πρώτη ανάγνωση, το έτος θανάτου του οσίου Εφραΐμ του Σύρου (373) θα μπορούσε να αποτελέσει *terminus ante quem* για την περίοδο δράσης των δύο αγίων. Δεδομένου, ωστόσο, ότι το εν λόγω κείμενο έχει θεωρηθεί ψευδεπίγραφο από τους μελετητές⁴⁶, η χρονική τοποθέτηση του βίου των αγίων Ανδρονίκου και Αθανασίας προ του έτους 373 δεν μπορεί να γίνει αποδεκτή⁴⁷.

Μεταξύ των περικοπών της παράστασής μας, η αναγραφόμενη στο ειλητάριο της Αθανασίας είναι αυτή που προηγείται στη διήγηση του Εφραΐμ (στ. 245-250) (Εικ. 5): *Κ(αί) ἐκτείνας τὰς χεῖρας εἰς τ(ὸν) / οὐ(ραν)ὸν εἶπε· Κύριε ὁ Θε(ὸς) ἡμ(ῶν) ἀπό(στρε)ψον τ(ὸν) θυμόν σου ἀπὸ τῆς / χώρας ταύτης κ(αὶ) μὴ ἀπολέσης / αὐτήν· ἀλλὰ διὰ τοὺς ἀγαθοὺς / ἐλέησον κ(αὶ) τοὺς πονηροὺς / κ(αὶ) κατάπεμψον[τὸ] / Πν(εῦμ)α σου τὸ ἅγιον ἐπ[ὶ τὸ] / ὕδωρ τοῦτο ὡς κα[τέ]/πέμψας ἐπὶ Ἐ[λισσαί]/ου τοῦ προφήτου ἐπὶ τῷ ἄ[λ]λατι καὶ ἰά[σατο τὰ ἀτε]/κνοῦ[ν]τα ὕδατα Οὕ[τως] κ(αὶ) τὸ [ὑδωρ τοῦ τόπου τούτου...]. Το κείμενο αναφέρεται σε θαύμα που πραγματοποίησε ο Ανδρόνικος, όταν κά-*

⁴¹ Βλ. παραπάνω, σ. 282 σημ. 16 και 17. Βλ. επίσης στον βίο των δύο αγίων, στο Lатышев (επιμ.), *Menologii anonimi*, ὁ.π. (υποσημ. 16), 173: [...] θαύματα καὶ μᾶλλον τὰ κατὰ τὴν Ἀττάλου πόλιν τῆς Παμφυλίας ὁσημέραι τελούμενα παρ' ἡμῶν, ἧς προτείσματα τὸ πάντιμον ἡμῶν τέμενος ἴδονται, παντὸς νοσήματος ἰατροῖον ἄμισθον γνωρίζομενον καὶ γὰρ ὁ τὸ κατιδὸν τῆς θείας ἡμῶν εἰκόνας ὡς ἕκ τινος πηγῆς ἠδύπνοον μύρον πιστῶς ἀρῶμενος καὶ τινι πάθει προσφέρων, χρίων ἐκεῖνο καὶ συνεχῶς ὑπαλειφῶν οὐχ ἀμαρτάνει τῆς θεραπείας, ὅτω ἂν εἴη νοσήματι κατεχόμενος. Βλ. επίσης το εγκώμιο του αγίου Νεοφύτου του Εγκλείστου στους δύο αγίους: Παπατριανταφύλλου-Θεοδωρίδη – Γιάγκου (επιμ.), *Ἀγίου Νεοφύτου*, ὁ.π. (υποσημ. 17), 260 (στ. 195-200): *Τὰ δὲ ἱερὰ ἡμῶν λείψανα κατ' ἐμφέριαν ναματοφόρου πηγῆς τὸ μύρον πηγάζουσι καὶ μαρτυρεῖ μου τῷ λόγῳ τῆς Ἀπταλείας ἡ χώρα, ἐν ἧ μέρει τι τῶν λειψάνων Ἀνδρονίκου τοῦ θεοῦ τοσοῦτον ἀναβλύζει τὸ μύρον, ὡς κατὰ πᾶσαν χώραν διανεμόμενον καὶ μηδὲν ἐλαττούμενον καὶ ἀφθόνως τὰς ἰάσεις παρέχον τοῖς κάμνουσι.*

⁴² Βλ. σχετικά Ν. Κληρίδης, «Τοπωνυμικό τοῦ Δαλιού», *Κυπρῶν ΣΤ'* (1942), 49. Ο ἴδιος, «Ἀκολουθία», ὁ.π. (υποσημ. 11), 134. Μ. Paraskevopoulou, *Recherches sur les traditions des fêtes religieuses populaires de Chypre*, Λευκωσία 1978, 124.

⁴³ Albani, «Beyond the Borders», ὁ.π. (υποσημ. 23), 313.

⁴⁴ Χατζημιχαήλ, *Τα αγιολογικά κείμενα*, ὁ.π. (υποσημ. 11), 240-255. Βλ. επίσης 9-117, όπου η συγκέντρωση, η κατάταξη και ο σχολιασμός του συνόλου των αγιολογικών κειμένων που αφορούν στους δύο αγίους.

⁴⁵ Βλ. σχετικά Α. Παπαδόπουλος-Κεραμεύς, *Ἱεροσολυμιτικὴ βιβλιοθήκη ἤτοι κατάλογος τῶν ἐν ταῖς βιβλιοθήκαις τοῦ ἀγιοτάτου ἀποστολικοῦ τε καὶ καθολικοῦ ὀρθοδόξου πατριαρχικοῦ θρόνου τῶν Ἱεροσολύμων καὶ πάσης Παλαιστίνης ἀποκεκμημένων ἑλληνικῶν κωδίκων*, II, Βρυξέλλες ²1963, 530. S. De Ricci – W. J. Wilson, *Census of Medieval and Renaissance Manuscripts in the United States and Canada*, II, Νέα Υόρκη 1937, 1112. Fr. Halkin (εκδ.), *BHG I*, (Subsidia Hagiographica, αριθ. 8a), Βρυξέλλες ³1957, 38-40. Βλ. κυρίως Χατζημιχαήλ, *Τα αγιολογικά κείμενα*, ὁ.π. (υποσημ. 11), 30-31, 36-37, 89-92.

⁴⁶ Χατζημιχαήλ, *Τα αγιολογικά κείμενα*, ὁ.π. (υποσημ. 11), 89, 92, 130, 132, όπου και η βιβλιογραφία.

⁴⁷ Το θέμα της ψευδούς απόδοσης έργων σε μεγάλες μορφές της

Εικ. 5. Το ειλητάριο της αγίας Αθανασίας (λεπτομέρεια της Εικ. 2).

ορθόδοξης Θεολογίας υπερβαίνει τα όρια της μελέτης μας. Βλ. ενδεικτικά K. Aland, «The Problem of Anonymity and Pseudonymity in Christian Literature of the First Two Centuries», *The Journal of Theological Studies* 12 (1961), 39-49. R. Balz, «Anonymität und Pseudepigraphie im Urchristentum. Überlegungen zum literarischen und theologischen Problem der urchristlichen

τοικοι της Σαβρινής τού ζήτησαν να μεσιτεύσει στον Θεό, ο οποίος είχε ρίξει την οργή του στον τόπο τους. Στο ειλητάριο αναγράφονται τα λόγια του Ανδρονίκου προς τον Θεό, από τον οποίο ζητάει να μετατρέψει το νερό της υδρίας του σε θαυματουργό, όπως είχε κάνει με τον προφήτη Ελισσαίο, όταν το αλμυρό νερό της πηγής κοντά στην Ιεριχώ μετατράπηκε σε πόσιμο.

Μετά από την παρεμβολή εκατόν πενήντα στίχων περίπου, ακολουθεί η περικοπή που διαβάζουμε στο ειλητάριο του Ανδρονίκου (στ. 409-415), από το οποίο έχει διατηρηθεί το δεξιό τμήμα (Εικ. 6): Κ(αί) το (ὑδ)ωρ εὐ(λόγησεν) αυτό / [καὶ εἶπε· Κύριε ὁ Θεὸς τοῦ οὐ(ραν)οῦ καὶ / [τῆς γῆς, Ἰησοῦ Χριστέ, Υἱὲ τοῦ] Θ(εο)ῦ, ὁ Βα[σιλεὺς τῶν αἰώνων, ὁ βαπτι]σθεὶς ἐ[ν Ἰορδάνη καὶ ἀγ]ιάσας τὰ / [ὑδάτα, ἀγίασο]ν καὶ) τὸ ὑδ[λω] τοῦτο, ὡς ἐπ[ὶ] Νεε[μ]ῶν καὶ ἐκαθα[ρίσθη] / [ἢ τοῦτου λέπρα, οὗ]τως καὶ / [δι' ἐμοῦ τοῦ τα]πεινοῦ / [τε καὶ ἀναξίου δούλου σου· [ὅπου ἐὰν ῥαντι]σθῆ, / [πᾶσα νόσος καὶ] πᾶσα / [μαλακία ἀπ]ο τῆς πό[λλεως ταύ]της καθα[ρίσθητω] ἵνα δοξασ[θῆ] τὸ ὄνομά σου τὸ [ἄ]γιον. Στο κείμενο αυτό γίνεται αναφορά σε άλλο θαῦμα του αγίου Ανδρονίκου, όταν οι άρχοντες και οι ιερεῖς της πόλης των Γαβαδηνών τού ζήτησαν να ευχηθεί για αυτούς. Σύμφωνα με την περικοπή, ο άγιος ευλόγησε το νερό που του είχαν φέρει, και ζήτησε από τον Χριστό να το αγιάσει, για να θεραπευτεί μέσω αυτού η πόλη, όπως παλαιότερα ο λεπρός Σύρος στρατηγός Νεεμάν είχε θεραπευτεί στα άγια νερά του Ιορδάνη ποταμού από τον προφήτη Ελισσαίο με τη χάρη του Θεού.

Τη θετική έκβαση της ιστορίας ακολουθεί στο κείμενο, σε ογδόντα στίχους, η περιγραφή των επεισοδίων της συνάντησης του Ανδρονίκου με δαίμονα, της επίσκεψής του στη μονή της Μεσημβρίας, της σύγκρουσής του με τους ληστές, όπου αποτυπώνεται η θαυματουργή δράση του. Στη συνέχεια πληροφορούμαστε τον θάνατο της Αθανασίας και την ασθένεια του Ανδρονίκου, όταν ο γέροντας Δανιήλ βλέπει σε όραμα δύο λευκοντυμένους άνδρες να επισκέπτονται τον Ανδρόνικο, από τους οποίους ο ένας διαβάξει στον άγιο ἔνταλμα Μεγάλου Βασιλέως. Πρόκειται για το κείμενο που

und gemeinanten Pseudepigraphie», *Zeitschrift für Theologie und Kirche* 66 (1969), 403-436. R. Burnet, «Pourquoi écrire sous le nom d'un autre? Hypothèses sur le phénomène de la pseudépi-graphie néotestamentaire», *Études théologiques et religieuses* 88 (2013-2014), 475-495.

Εικ. 6. Το ειλητάριο του αγίου Ανδρονίκου (λεπτομέρεια της Εικ. 2).

αναγράφεται στις δύο σελίδες του ανοικτού κώδικα του Χριστού (στ. 501-508) (Εικ. 7): Δεῦρω Ἀνδρόνικε ἀγαπητὲ μ[ου] / ἀναπαύου εἰς τὰ ταμεῖα τῆς / βασιλείας μου ἐν σοὶ γὰρ / ἀναπαύει τὸ Πν(εῦ)μα [μ]ου τὸ ἅγιον· σὲ μακαρίζω εἰς / τὰς ἐρχομένας / γενεὰς καὶ ὡς ἐγένου ἐν τῇ ζωῇ / σου λιμῆν τῶν πτωχῶν, οὕτως καὶ / μετὰ θάνατον λιμῆν / τῶν ἀσθενούντων / ἔση καὶ [ὄπ]ου ἐὰν / κτισθῆ εὐ[κτῆ]ριον ἐπὶ τῷ ὀνόματι σου ἐκεῖ / ἐπισκιάσει τὸ Πν(εῦ)μα μου τὸ ἅγιον / [σ]ὲ μακαρίζω εἰς / τ(ὰς) ἐρχο/μένας γενεὰς καὶ) ὡς ἐ/γίνου ἐν τῇ ζωῇ σου λιμῆν / καὶ) τεῖχος τῶν ὀρφαν(ῶν) καὶ) πτωχ(ῶν) / οὕτως καὶ) μετὰ τ(ην) ἔξοδ[όν] σου λι/μ(ῆν) καὶ) τεῖχος τ(ῶν) ἐν θλήψεσι / καὶ) θαύματα καὶ ἰάσεις γενήσονται / διὰ τοῦ ὀνομάτος σου. Ο Χριστὸς καλεῖ τον ἅγιο να αναπαυθεῖ στα ταμεῖα τῆς βασιλείας του και τον καλοτυχιζέει να γίνει προστάτης των αρρώστων και των θλιμμένων μετὰ τον θάνατό του, ὅπως ἦταν προστάτης των φτωχῶν και των ορφανῶν στη ζωῇ του. Και το ἅγιο Πνεῦμα του θα επισκιάσει ναὸ αφιερωμένο στον ἅγιο, ὅπου κι αν κτισθεῖ, και θα γίνονται θαύματα στο ὄνομά του. Στο τμήμα της διήγησης του Εφραῖμ, που ακολουθεῖ την τελευταία αυτή περικοπή, περιγράφεται ο θάνατος και η κηδεία του Ανδρονίκου.

Τα ανωτέρω χωρία περιλαμβάνονται στο δεύτερο μισό του ψευδεπίγραφου κειμένου του Εφραῖμ και αναφέρονται ὅλα σε θαύματα του αγίου Ανδρονίκου· τα δύο πρώτα σε αυτά που πραγματοποίησε ὅταν ἦταν ἐν ζωῇ, και το τελευταίο σε εκείνα που θα γίνουν μετὰ ἀπὸ τον θάνατό του. Κοινὸς τόπος στα θαύματα που αναφέρονται στις περικοπές των ειληταρίων των δύο αγίων, εἶναι το θαυματουργό ὕδωρ, στο οποίο παραπέμπει η υδρία της σύνθεσής μας, ὅπως αναφέρθηκε παραπάνω.

Παρατηρούμε, ἐπίσης, ὅτι οι εναρκτήριες φράσεις των περικοπῶν που φέρουν στα ειλητάριά τους η Αθανασία και ο Ανδρόνικος (Καὶ ἐκτείνας τὰς χεῖρας εἰς τὸν οὐρανὸν εἶπε και Καὶ τὸ ὕδωρ εὐλόγησεν αὐτὸ καὶ εἶπε) περιορίζουν την αμεσότητα των λόγων των δύο αγίων, καθὼς προηγούνται των κλητικῶν προσφωνήσεων προς τον Χριστό. Τα κείμενά τους διατηροῦν ἔτσι τη λειτουργία της διήγησης του Εφραῖμ και δίνουν περισσότερο την ἐντύπωση μαρτυρίας. Σημειώνεται ὅτι η αρσενικὸ γένους μετοχὴ αορίστου ἐκτείνας με την οποία ξεκινάει το κείμενο της Αθανασίας, καθιστά σαφές ὅτι τα λόγια που ἔπονται δεν ἀνήκουν στην ἴδια ἀλλὰ στον Ανδρόνικο.

Η επιγραφή τὸ Ἅγι(ον) Πν(εῦ)μα που συνοδεύει

Εικ. 7. Ο κώδικας του Χριστού (λεπτομέρεια της Εικ. 2).

την απεικόνιση της περιστεράς, ως συμβόλου του αγίου Πνεύματος, μπροστά από το τετράφυλλο άνοιγμα του κτηρίου, μεταξύ Ανδρονίκου και Χριστού, θα πρέπει να συνδεθεί με το χωρίο «ὅπου ἔαν κτισθὴ ευκτήριον ἐπὶ τῷ ὀνόματι σου ἐκεῖ ἐπισκιάσει τὸ Πνεῦμα μου τὸ ἅγιον» στο κείμενο του Χριστού και αποτελεί πιθανότατα ἔμμεση ἔνδειξη για την προέλευση της εικόνας ἀπὸ ναὸ αφιερωμένο στους δύο αγίους.

Ἡ επωνυμία του Χριστοῦ ὁ Ζωοδότης, εμπνευσμένη ἀπὸ την εκκλησιαστικὴ ποίηση⁴⁸, ἔχει συνδεθεῖ με τὴ μονὴ τῆς Χώρας στην Κωνσταντινούπολη⁴⁹ και

συνοδεῦει τον Παντοκράτορα στις εικόνες τῆς μονῆς Ζrze, κοντὰ στο Prilep (1393/94), του ναοῦ του Αγίου Δημητρίου, καθολικοῦ τῆς μονῆς Markon (1400-1405), και τῆς μονῆς Χρυσοπηγῆς Κρήτης (τέλη του 14ου – αρχές του 15ου αἰώνα)⁵⁰.

πει να ταυτιστεῖ με τον ναὸ τῆς Αγίας Σοφίας ἢ τῆς Παναγίας Παντάνασσας. Για τὸ θέμα, βλ. τὴν πρόσφατη μελέτη τῆς Α. Λούβη-Κῆζη, *Ἡ φραγκικὴ πρόκληση στὸν βυζαντινὸ Μυστρά. Περιβλεπτός και Παντάνασσα*, 1 (Πραγματεῖαι τῆς Ακαδημίας Αθηνών, 19), Αθήνα 2019, 215-246, με αναφορὰ στην παλαιότερη βιβλιογραφία. Βλ. και τον ναὸ του Ζωοδότη Χριστοῦ στο Borje τῆς Ἀλβανίας, πλησίον τῆς Κορυτσάς (1389/90): R. Lozanova, «The Church of Christ Zoodotes in Embore (Albania)», *Obraz i Slovo, Εικόνα και Λόγος, Recueil à l'occasion du 60e anniversaire du prof. Axinia Džurova, Studia Slavico-Byzantina et Mediaevalia Europensia*, VIII, Σόφια 2004, 151-165.

⁵⁰ V. J. Djurić, *Ikônes de Yougoslavie (XIIe Congrès International des Études Byzantines – Ochride 10-16 Septembre 1961)* (κατά-

⁴⁸ H. Follieri, *Initia Hymnorum Ecclesiae Graecae*, I (Studi e Testi – Biblioteca Apostolica Vaticana, αριθ. 211), Ρώμη 1960, 589-590.

⁴⁹ Αναφέρεται στο «Χρονικὸν τοῦ Φραντζῆ τοῦ πρωτοβεστιαρίου». Βλ. σχετικὰ J. P. Migne (επιμ.), *PG*, 156, Παρίσι 1866, στ. 665. Στον Μυστρά εἶχε ἐπίσης ἰδρυθεῖ μονὴ αφιερωμένη στον Χριστὸ Ζωοδότη, για τὴν οποία υπάρχει διχογνωμία ἀν θὰ πρέ-

Εικ. 8. Ο Χριστός (λεπτομέρεια της Εικ. 2).

Τέλος, η γραφή των χωρίων στον κώδικα του Χριστού και στα ειλητήρια των δύο αγίων αποτελεί ένα ακόμη στοιχείο για τη χρονολόγηση της εικόνας της Κιμώλου στην ίδια περίοδο, στο δεύτερο μισό του 14ου αιώνα. Σύμφωνα με τον Αγαμέμνονα Τσελίκα, τον οποίο ευχαριστώ θερμά που μοιράστηκε πρόθυμα μαζί μου τις παρατηρήσεις του για τις επιγραφές αυτές, η ορθογραφημένη γραφή, η έκταση και ο ορθός τονισμός καθώς και η μορφή και η απλή χάραξη

των χαρακτήρων, αποτελούν στοιχεία που θα πρέπει να συνδεθούν με ζωγράφο που εργαζόταν στα μέσα ή προς το τέλος του 14ου αιώνα σε λόγιο περιβάλλον.

Τεχνοτροπικές παρατηρήσεις - Χρονολόγηση

Η αποκοπή της εικόνας στις τρεις πλευρές επιτρέπει τη διατύπωση μερικών μόνο παρατηρήσεων αναφορικά με τη γενική σύνθεση της παράστασης. Ο ζωγράφος

λογος έκθεσης), Βελιγράδι 1961, 105, αριθ. 36, πίν. LI. *Trésors médiévaux de la République de Macédoine* (κατάλ. έκθ.: Paris, musée national du Moyen Âge – Thermes de Cluny, 9 février – 3 mai 1999), Παρίσι 1999, 94-95, εικ. 35 (V. Popovska-Korobar). P. Miljkovic-Percek, *An Unknown Treasury of Icons*, Σκόπια 2001, 28-29, 142, αριθ. 3, πίν. IX-XI. V. Popovska-Korobar, *Icons from the Museum of Macedonia*, Σκόπια 2004, 211, 215, αριθ. 3, 8. Μ. Μπομπουδάκης (επιστ. επιμ.), *Εικόνες της Κρητικής Τέχνης (Από τόν Χάνδακα ως τήν Μόσχα καί τήν Αγία Πετρούπολη)*

(κατάλ. έκθ.), Ηράκλειον 2004, 486 αριθ. 130 (Μ. Μπομπουδάκης). Βλ. και την οψιμότερη εικόνα του Εθνικού Μουσείου Μεσαιωνικής Τέχνης Κορυτσάς (1542-1551), που έχει αποδοθεί στον Φράγγο Κατελάνο, *Εικόνες από τις ορθόδοξες κοινότητες της Αλβανίας. Συλλογή Εθνικού Μουσείου Μεσαιωνικής Τέχνης Κορυτσάς* (κατάλ. έκθ.: Θεσσαλονίκη 14 Μαρτίου – 12 Ιουνίου 2006), επιστ. επιμ. Α. Τούρτα, Αθήνα 2006, 44-45, αριθ. 7 (Ευ. Δρακοπούλου).

Εικ. 9. Η αγία Αθανασία (λεπτομέρεια της Εικ. 2).

εικονίζει τον Χριστό σε μεγαλύτερη κλίμακα από τους δύο αγίους (Εικ. 2). Πρόκειται για μια επιβλητική μορφή που αποτελεί το κύριο πρόσωπο της σύνθεσης, δίπλα στην Αθανασία που παριστάνεται αδύνατη, σε όρθια συνεσταλμένη στάση. Οι γεωμετρικές πτυχώσεις των ενδυμάτων τους ακολουθούν τις στάσεις τους: οι ταραγμένες, άλλοτε επαπτόμενες και άλλοτε συμπλεκόμενες πτυχές του βαθυγάλαζου μιατίου του ένθρονου Παντοκράτορα έρχονται σε αντίθεση με την ήρεμη πτυχολογία του ομόχρωμου αναλάβου της αγίας. Διαπιστώνεται, κυρίως, η ευρεία χρήση του υπόλευκου στα ενδύματα αυτά, η οποία τους προσδίδει μεταλλική όψη. Στο μιάτιο του Χριστού εμφανής είναι η μανιεριστική τάση απόδοσης της πτυχολογίας και ο λεπτός δεξιοτεχνικός τρόπος στη χρήση του χρυσού στην παρυφή του. Με την τοποθέτηση του Παντοκράτορα –ως αποδέκτη των δειξέων των δύο τοπικών αγίων της Κύπρου– στο κέντρο της σύνθεσης, με την εφαρμογή της ιεραρχικής κλίμακας ως προς τα

μεγέθη και την ταραγμένη απόδοση της πτυχολογίας των ενδυμάτων του τονίζεται η μνημειακότητα της μορφής του. Σημειώνεται, ωστόσο, ότι ο όγκος του σώματός του εμφανίζεται δυσανάλογος, καθώς το κατώτερο μέρος του είναι εμφανώς μεγαλύτερο από το ανώτερο και το αριστερό χέρι σχεδιάζεται μικρότερο από το δεξιό.

Οι τεχνοτροπικές παρατηρήσεις αναφορικά με το πλάσιμο της σάρκας βασίζονται κυρίως στην εξέταση του προσώπου του Χριστού, καθώς, όπως ήδη αναφέρθηκε, σώζεται μικρό μόνο τμήμα του προσώπου του Ανδρονίκου, ενώ αυτό της Αθανασίας φέρει εκτεταμένες επιζωγραφίσεις. Το πρόσωπο του Παντοκράτορα (Εικ. 8) πλάθεται με λαδοκάστανο προπλασμό, εμφανή στην περιφέρεια του προσώπου και στην περιοχή γύρω από το στόμα. Καλύπτεται με ρόδινο σάρκωμα στο μέτωπο, κάτω από τα μάτια, στα πλάγια της μύτης και σε τμήματα του λαιμού. Λίγες ισχνές υπόλευκες γραμμές εφαρμόζονται ακτινωτά κάτω από τα

μάτια, κυρίως στην εξωτερική γωνία και στον κανθό του δεξιού ματιού, και πολύ περιορισμένα στον λαϊμό και επάνω από τα φρύδια. Τα μάτια είναι αμυγδαλωτά, τα φρύδια τοξωτά και το στόμα μικρό και σφικτό. Η κόμη του, ογκώδης και λαδοκάστανη, διακόπτεται από ισχνές καστανές γραμμές και αποδίδεται σκούρα καστανόχρωμη στην περιφέρειά της. Στο πρόσωπο της Αθνασίας, παρά τις επιζωγραφίσεις, διακρίνεται όμοιος λαδοκάστανος προπλασμός, ενώ οι λευκές γραμμές των φώτων είναι πιο παχιές και τοποθετούνται σε μεγαλύτερη έκταση (Εικ. 9).

Η επιβλητικότητα της μορφής του Χριστού που αποδίδεται, σύμφωνα με την ογκηρή τεχνοτροπία, το πλάσιμο της σάρκας με τα διακριτικά φώτα πάνω στο σκούρο πλάσιμο, και η πνευματικότητα που αποπνέει το πρόσωπό του συνδέουν την εικόνα μας με έργα του δεύτερου μισού του 14ου αιώνα και των αρχών του 15ου αιώνα, μεταξύ των οποίων και ομάδα κυπριακών εικόνων που έχουν χρονολογηθεί στην ίδια περίοδο. Πρόκειται, συγκεκριμένα, για τέσσερις δεσποτικές εικόνες με τις παραστάσεις του Χριστού Παντοκράτορα και της Παναγίας βρεφοκρατούσας, από τους ναούς της Παναγίας στη Γαλάτα⁵¹ και του Αγίου Γεωργίου στη Λευκωσία⁵². Ο Π. Βοκοτόπουλος συνέδεσε τις δύο κυπριακές εικόνες με την παράσταση του Παντοκράτορα με μια τρίτη με το ίδιο θέμα, από τη μονή Χοζοβιώτισσας στην Αμοργό, και υποστήριξε ότι όλες τους προέρχονται από το ίδιο κυπριακό εργαστήριο⁵³.

⁵¹ *Τερά Μητρόπολις Μόρφου. 2000 χρόνια Τέχνης και Αγιότητα*, επιμ. Λ. Μιχαηλίδου, Λευκωσία 2000, 276-277 (Κ. Παπαϊωακείμ). *Θεοτόκος / Madonna* (κατάλ. έκθ.: *Λευκωσία 1-31 Ιουλίου 2005*), επιστ. επιμ. St. Casu – Χρ. Χατζηχριστοδούλου – Γ. Τουμαζής, Λευκωσία 2005, 46-47 (Χρ. Χατζηχριστοδούλου). Ι. Ηλιάδης, «Παλαιολόγιες αντανάκλασεις στη ζωγραφική της λατινοκρατούμενης Κύπρου (1261-1489)», *Παλαιολόγιες αντανάκλασεις στην τέχνη της Κύπρου (1261-1489)* (κατάλ. έκθ.: *Βυζαντινό Μουσείο Ιδρύματος Αρχιεπισκόπου Μακαρίου Γ', 29/1/2019 – 30/7/2019*), επιστ. επιμ. Ι. Ηλιάδης, Λευκωσία 2019, 77-78, εικ. 6-7.

⁵² Σήμερα βρίσκονται στο Βυζαντινό Μουσείο Ιδρύματος Αρχιεπισκόπου Μακαρίου Γ' (ΒΜΙΑΜ.026-027). Βλ. Α. Παπαγεωργίου, *Εικόνες της Κύπρου*, Λευκωσία 1991, 95-96, εικ. 58-59. Ηλιάδης, «Παλαιολόγιες αντανάκλασεις», ό.π. (υποσημ. 51), 86, 90-91, 124-125, πίν. 31-32.

⁵³ Π. Α. Βοκοτόπουλος, «Οι δεσποτικές εικόνες της Μονής Χοζοβιώτισσης», *Φώς Κυκλαδικόν. Τιμητικός τόμος στη μνήμη του Νίκου Ζαφειρόπουλου*, Αθήνα 1999, 360-363, πίν. 1-2. *Μυ-*

Στο ίδιο εργαστήριο απέδωσε και την πάριση εικόνα του Παντοκράτορα της Αμοργού, με την παράσταση της Παναγίας βρεφοκρατούσας (Εικ. 10)⁵⁴. Επισημαίνεται ότι στην τελευταία παρατηρείται ευρεία χρήση του υπόλευκου στον γκριζογάλαξο χιτώνα του μικρού Χριστού, όπως και στο μιάτιο του Παντοκράτορα και στον ανάλαβο της Αθνασίας στην εικόνα μας, όπου όμως η χάραξη των πτυχών είναι πιο σκληρή. Πρόκειται για τεχνοτροπικό γνώρισμα που μαζί με τη μανιεριστική απόδοση των ενδυμάτων, που επισημάνθηκε παραπάνω, απαντούν όχι μόνο σε εικόνες αλλά επίσης και σε μνημειακά έργα και μικρογραφίες χειρογράφων του 14ου και 15ου αιώνα, υψηλής ποιότητας⁵⁵.

Τα δύο γοθθικής έμπνευσης αρχιτεκτονήματα (Εικ. 2) δεν περνούν απαρατήρητα, καθώς διαφοροποιούνται χρωματικά και καταλαμβάνουν το κενό ανάμεσα στον Ανδρόνικο και στον Χριστό, το πρώτο, και μεγάλο τμήμα στα δεξιά, το δεύτερο. Το τελευταίο, μάλιστα, ξεπερνάει το ύψος των τριών μορφών της παράστασης. Η λεπτομερής απόδοση των δυτικώτροπων ανοιγμάτων, ο γεωμετρικός περίτεχνος διάκοσμος του πυργόσχημου οικοδομήματος, πιθανώς κωδωνοστασίου, καθώς και ο απλός τύπος του ξύλινου θρόνου με πυκνές χρυσοκοντυλίες αποκαλύπτουν την υψηλή τεχνική του ζωγράφου. Εμφανές είναι και το ενδιαφέρον του για την απόδοση της τρίτης διάστασης, το οποίο αποκαλύπτεται στην απόδοση των παραθύρων του κωδωνοστασίου, που μοιάζουν να ανήκουν σε δύο διαφορετικές όψεις του, αλλά και στη διαφορετική απόδοση

στήριον Μέγα και Παράδοξον. Σωτήριον Έτος 2000. Έκθεσις Εικόνων και Κειμηλίων (κατάλ. έκθ.: Αθήνα, Βυζαντινόν και Χριστιανικόν Μουσείον, 28 Μαΐου – 31 Ιουλίου 2001), Αθήνα 2002, 200, αριθ. 57 (Π. Α. Βοκοτόπουλος), όπου και έγχρωμη φωτογραφία. Ο ίδιος, «Κυπριακές εικόνες στην Άμοργό», *ΔΧΑΕ Λ'* (2009), 229-232.

⁵⁴ Βοκοτόπουλος, «Κυπριακές εικόνες στην Άμοργό», ό.π. (υποσημ. 53), 231. Βλ. *Byzantium through the Centuries* (κατάλ. έκθ.: *The State Hermitage Museum, Saint Petersburg, Russia 24/6/2016 – 2/10/2016*), Μόσχα 2016, 262-263, όπου έγχρωμες φωτογραφίες, και 382-383, αριθ. 113 (Μ. Sigala) (στα ρωσικά).

⁵⁵ Βλ. ενδεικτικά *Βυζαντινή και Μεταβυζαντινή Τέχνη* (κατάλ. έκθ.: Αθήνα, Παλιό Πανεπιστήμιο, 26 Ιουλίου 1985 – 6 Ιανουαρίου 1986), Αθήνα 1986, 88, αριθ. 90 (Μ. Αχειμάστου-Ποταμιάνου). Μ. Ασπρά-Βαρδαβάκη – Μ. Εμμανουήλ, *Η μονή της Παντάνασσας στον Μυστρά. Οι τοιχογραφίες του 15ου αιώνα*, Αθήνα 2005, 279, 382-384 κ.α.

Εικ. 10. Αμοργός, μονή Παναγίας Χοζοβιτίσσης. Εικόνα με την Παναγία βρεφοκρατούσα, λεπτομέρεια.

του άνω και κάτω τμήματος της μορφής του Χριστού και των χειρών του.

Ο ξύλινος θρόνος και τα γοτθικά παράθυρα του οικοδομήματος απαντούν σε εικόνες της πρώιμης κρητικής σχολής. Ο τύπος του θρόνου θυμίζει τον θρόνο στις παραστάσεις της Δέησης δύο εικόνων στις μονές Σινά και Βατοπεδίου –ενυπόγραφο έργο του Άγγελου

και αποδιδόμενο στον κύκλο των έργων του, αντίστοιχα⁵⁶– αλλά διαφοροποιείται ως προς τη λιτότητα του διακόσμου του και την τοποθέτησή του στον χώρο, καθώς δεν προβάλλεται η πλαϊνή πλευρά του, όπως στις δύο εικόνες. Επισημαίνεται ότι ξύλινοι θρόνοι με

⁵⁶ Ν. Δρανδάκης, «Μεταβυζαντινές εικόνες (Κρητική σχολή)»,

όμοιο τρίλοβο ερεισίνωτο συναντώνται αργότερα και σε άλλες κυπριακές εικόνες, στις οποίες εικονίζεται ο Χριστός ένθρονος, μόνος ή σε παράσταση Δέησης, όπως ενδεικτικά στην εικόνα από τον ναό της Παναγίας της Καθολικής στο Πελέντρι, σε αυτήν από τον ναό του Αντιφωνητή στην Καλογραιά⁵⁷, σε δύο εικόνες από τον ναό της Παναγίας Χρυσαινωπίτσας στη Λευκωσία και σε τρεις ακόμη από τους ναούς της Παναγίας Ιαματικής στον Αρακαπά Λεμεσού, των Αρχαγγέλων στη Χάρτζια και του Αγίου Γεωργίου στον Καλοπαναγιώτη⁵⁸. Δίλοβα παράθυρα με φεγγίτη και περιβάλλον τόξο, όχι όμως διπλής καμπυλότητας, απαντούν στον ναό που εικονίζεται στο βάθος της παράστασης του αγίου Ιερώνυμου, ο οποίος αφαιρεί αγκάθι από το πέλμα λέοντα σε δύο εικόνες, στο Βρετανικό Μουσείο του Λονδίνου και στην Πινακοθήκη της Ακαδημίας των Concordi του Ronigo, και σε άλλη μία με θέμα τον Χριστό και τη Μοιχαλίδα, στον ναό του Αγίου Λουκά στα Γουβιά της Κέρκυρας – κρητικά έργα του 15ου αιώνα⁵⁹. Γενικά, τα μορφολογικά στοι-

χεία των κτισμάτων της εικόνας μας απαντούν στη γοθτική αρχιτεκτονική, δείγματα της οποίας συναντώνται, την εποχή αυτή, τόσο στην Κρήτη όσο και στην Κύπρο⁶⁰. Αναφέρουμε, ενδεικτικά, τον ναό του Αγίου Ανδρέα στην Αλιτζανή (σημ. Αρχοντικό) Πεδιάδας Κρήτης, στο αέτωμα του κεντρικού κλίτους του οποίου ανοιγόταν τετράφυλλος φεγγίτης, όμοιος με αυτόν του ναού της παράστασής μας⁶¹.

Η εικόνα της Κιμώλου, με ερείσματα τα εικονογραφικά στοιχεία της σύνθεσης και την τεχνοτροπία της, θα πρέπει να τοποθετηθεί στην περίοδο περί το 1400 –χρονολόγηση με την οποία, όπως ήδη αναφέρθηκε, συμφωνούν και τα παλαιογραφικά στοιχεία των πολύστιχων επιγραφών του κώδικα και των ειληταρίων – και να συνδεθεί με κυπριακό εργαστήριο στο οποίο εργάζονταν Κωνσταντινουπολίτες ζωγράφοι, άποψη που έχει υποστηριχθεί για τις κυπριακές εικόνες της Γαλάτας, της Λευκωσίας και της Αμοργού, οι οποίες αναφέρθηκαν παραπάνω⁶². Οι διαφορές που μπορούν να διαπιστωθούν στην απόδοση της σάρκας, της πτυχολογίας και της έκφρασης των προσώπων των μορφών που εικονίζονται σε αυτά τα τρία ζεύγη εικόνων⁶³ καθώς και στην εικόνα μας, δεν αναιρούν, κατά τη γνώμη μας, την απόδοσή τους σε κοινό κυπριακό εργαστήριο.

Σινά. *Οί Θησαυροί της Ι. Μονής Αγίας Αικατερίνης*, γεν. εποπτ. Κ. Α. Μανάφης, Αθήνα 1990, 125, 204, εικ. 77. Ε. Ν. Τσιγαρίδας, «Δύο εικόνες της πρώιμης κρητικής σχολής στην μονή Βατοπαιδίου», *ΔΧΑΕΚΖ* (2006), 297-300, εικ. 1. Βλ. και Ν. Χατζηδάκη, «Η Δέηση του Αγγέλου στο Μουσείο Κανελλοπούλου και η χρήση του ανθιβόλου της κατά τον 15ο αιώνα», *ΔΧΑΕΚΖ* (2006), 283-296, όπου ταξινόμηση ανθιβόλων εικόνων της Δέησης σύμφωνα με τη μορφή του θρόνου που εικονίζεται σε αυτές.

⁵⁷ Παπαγεωργίου, *Εικόνες της Κύπρου*, ό.π. (υποσημ. 52), 116-117, 120, εικ. 73, 76. Για την εικόνα της Δέησης από τον ναό της Παναγίας Καθολικής, βλ. και Sophocleous, *Icons de Chypre*, ό.π. (υποσημ. 25), 127, 231, 506, εικ. 197.

⁵⁸ Talbot Rice κ.ά., *The Icons of Cyprus*, ό.π. (υποσημ. 25), 200-201, 246, 249-250, πίν. XII, XXXVI, XXXVIII, εικ. 14, 96, 102, 104, 105 (D. Talbot Rice). Παπαγεωργίου, *Εικόνες της Κύπρου*, ό.π. (υποσημ. 52), 116-118, 121-122, εικ. 74, 77-78.

⁵⁹ Για τις εικόνες με θέμα τον άγιο Ιερώνυμο, βλ. Μ. Κωνσταντουδάκη-Κιτρομηλίδου, «Ο άγιος Ιερώνυμος με τὸν λέοντα σὲ εἰκόνες κρητικής τέχνης. Τὸ θέμα καὶ οἱ συμβολισμοὶ του», *Ἄνθη Χαρίτων*, επιμ. Ν. Παναγιωτάκης (Ελληνικὸν Ἰνστιτούτον Βυζαντινῶν καὶ Μεταβυζαντινῶν Σπουδῶν τῆς Βενετίας. Βιβλιοθήκη αριθ. 18), Βενετία 1998, 193-201, 217-218, πίν. Α-Β. *Χειρ Αγγέλου. Ένας ζωγράφος εικόνων στη βενετοκρατούμενη Κρήτη* (κατάλ. έκθ.), επιστ. επιμ. Μ. Βασιλάκη, Αθήνα 2010, 98-99, αριθ. 15 (Μ. Κωνσταντουδάκη-Κιτρομηλίδου), όπου συγκεντρωμένη η παλαιότερη βιβλιογραφία. Για την κερκυραϊκή εικόνα βλ. Π. Α. Βοκοτόπουλος, *Εἰκόνες τῆς Κερκύρας*, Αθήνα 1990, 17-19, εικ. 8.

⁶⁰ Για τη γοθτική αρχιτεκτονική της Κύπρου, βλ. ενδεικτικά C. Enlart, *L'art gothique et la Renaissance en Chypre*, 1-2, Παρίσι 1899. Τ. Παπακώστας, «Μια ξεχασμένη κληρονομιά. Η γοθτική αρχιτεκτονική της Κύπρου», *Κύπρος. Από την Αρχαιότητα έως Σήμερα*, εκδ. επιτ. Α. Μαραγκού – Γ. Γεωργής – Τ. Ε. Σκλαβενίτη – Κ. Σπ. Στάικος, Αθήνα 2007, 332-347.

⁶¹ Βλ. G. Gerola, *Βενετικά μνημεία της Κρήτης (έκκλησίες)*, Ηράκλειο 1993 (1η έκδοση στα ιταλικά: Βενετία 1908), 204, εικ. 168. Στη θέση του βρίσκεται σήμερα νέος ναός, στον οποίο ενσωματώθηκε το ιερό του παλαιότερου – βλ. σχετικά Ό. Γκράτζιου, *Η Κρήτη στην ύστερη μεσαιωνική εποχή. Η μαρτυρία της εκκλησιαστικής αρχιτεκτονικής*, Ηράκλειο 2010, 214-215.

⁶² Βοκοτόπουλος, «Κυπριακές εικόνες στην Αμοργό», ό.π. (υποσημ. 53), 231.

⁶³ Αναφέρουμε ενδεικτικά ότι η έντονη χρήση της «μεταλλικής» πτυχολογίας στις εικόνες της Λευκωσίας και της Αμοργού με την παράσταση της Παναγίας βροφοκρατούσας, μετριάζεται σε αυτήν της Λευκωσίας με τον Χριστό και απουσιάζει πλήρως από εκείνες της Γαλάτας και της Αμοργού, με την ίδια παράσταση. Στις δύο τελευταίες η απόδοση των ματιών και η έκφραση του Παντοκράτορα διαφέρουν αρκετά, ενώ στην τρίτη εικόνα της ομάδας, εκείνη της Λευκωσίας, η έκφραση του Χριστού είναι μοναδική. Για τις εικόνες, βλ. παραπάνω, υποσημ. 51-54.

Είναι γνωστό ότι ζωγράφοι από την Κωνσταντινούπολη είχαν μετακινηθεί όχι μόνο στην Κρήτη αλλά και στην Κύπρο, όπως ο Γεώργιος Χρυσοκέφαλος, ο οποίος τελικά εγκαταστάθηκε στον Χάνδακα⁶⁴. Η επιρροή που οι –ερχόμενοι από την Πόλη– ζωγράφοι Εμμανουήλ Βρανάς, Ανδρόνικος Συναδηγός, Αλέξιος Απόκαυκος, Άγγελος Απόκαυκος, Νικόλαος Φιλανθρωπηνός κ.ά.⁶⁵ άσκησαν στους κρητικούς ομοτέχνους τους, έθεσε τις βάσεις για τη διαμόρφωση της κρητικής σχολής στην Κρήτη. Αντίθετα, στην Κύπρο, οι διαφορετικές ιστορικές συνθήκες αλλά και οι παντοειδείς συνεργασίες ντόπιων, Κωνσταντινουπολιτών και άλλης προέλευσης ζωγράφων οδήγησαν την τέχνη σε άλλους δρόμους.

Καταγωγή – Προέλευση

Το θέμα της εικόνας μας –η Δέηση δύο τοπικών αγίων της Κύπρου προς τον Χριστό– και η τεχνοτροπική σχέση αυτής με κυπριακές εικόνες του δεύτερου μισού του 14ου και των αρχών του 15ου αιώνα, και βέβαια ο εντοπισμός των μέχρι σήμερα γνωστών παραστάσεων του Ανδρονίκου και της Αθανασίας σε κυπριακά έργα, υποδεικνύουν ως χώρο προέλευσης της εξεταζόμενης εικόνας το νησί της Κύπρου. Τη σύνδεση της εικόνας με τη Μεγαλόνησο υπογραμμίζει και η χωροθέτηση μεγάλου αριθμού ναών αφιερωμένων στους δύο αγίους μόνο στην Κύπρο. Ο εικονογραφικός τύπος της παράστασης με την απόδοση των δύο δεόμενων αγίων με ανοιχτά ειλητάρια, όπως

συχνά εικονίζονται η Παναγία και ο Ιωάννης ο Πρόδρομος, σε κυπριακές παραστάσεις του Τριμύρφου δείχνει επίσης σχέση με την κυπριακή ζωγραφική παράδοση.

Αλλά στοιχεία, όπως οι αρχικές μεγάλες διαστάσεις της σύνθεσής μας, που, όπως αναφέρθηκε, υπολογίζονται σε ±115×120 εκ., και η επιλογή εδώ του σπάνιου εικονογραφικού τύπου αυτής της παραλλαγής της Δέησης (άγνωστου από αλλού, καθώς σε όλες τις γνωστές παραστάσεις τους οι μορφές των δύο αγίων είναι ιστάμενες και μετωπικές) (Εικ. 3, 4)⁶⁶, υποδεικνύουν ότι η εικόνα της Κιμώλου θα πρέπει να συνδεθεί με σπουδαίο προσκύνημα των δύο αγίων στη Μεγαλόνησο. Μάλιστα, η αναφορά, στα ειλητάρια τους, σε δύο θαύματα που πραγματοποιήθηκαν στις πόλεις της Σαβρινής και των Γαβαδηγών –με κοινό στοιχείο το νερό– και αφορούσαν σε ζητήματα ανομβρίας και θεραπείας από ασθένεια, καθώς και η απεικόνιση υδρίας κάτω αριστερά μάς επιτρέπουν να υποθέσουμε ότι πρόκειται πιθανότατα για αναθηματική εικόνα, η οποία παραγγέλθηκε για αυτό το –άγνωστο σήμερα– προσκύνημά τους, προκειμένου, με τη μεσολάβηση των αγίων, να επιλυθεί το πρόβλημα ξηρασίας ή/και επιδημίας που μάστιζε συγκεκριμένη περιοχή του νησιού. Μάλιστα, το *ευκτήριον* του Αγίου Ανδρονίκου, που διαβάζουμε στο κείμενο του κώδικα του Χριστού της παράστασής μας, φαίνεται να αποτελεί ευθεία αναφορά στο προσκύνημα αυτό.

Από τις πληροφορίες που αντλούμε από τις πηγές, προκύπτει ότι η Κύπρος αντιμετώπιζε μεγάλα προβλήματα ξηρασίας και έλλειψης νερού λόγω και των υψηλών θερμοκρασιών κατά τους θερινούς μήνες, ήδη από τον 14ο αιώνα αλλά και αργότερα, στη διάρκεια της βενετοκρατίας (1479-1571)⁶⁷. Επισημαίνεται ότι άλλη

⁶⁴ M. Constantoudaki-Kitromilides, «Viaggi di pittori tra Costantinopoli e Candia: documenti d'archivio e influenze sull'arte (XIV-XV sec.)», *Βενετοκρατούμενος Έλληνομίμος: Άνθρωποι, χώρος, ιδέες (13ος-18ος αι.). Πρακτικά Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου (Βενετία, 3-7 Δεκεμβρίου 2007)*, επιστ. επιμ. Χρ. Μαλτέζου – Α. Τζαβάρα – Δ. Βλάσση (Ελληνικό Ινστιτούτο Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Σπουδών Βενετίας, Συνέδρια – 13), Βενετία 2009, 711. Για τις επαφές Κύπρου – Κωνσταντινούπολης μέσω μετακίνησης ζωγράφων, μοναχών κ.ά., βλ. Παπαγεωργίου, *Εικόνες της Κύπρου*, ό.π. (υποσημ. 52), 59-61. Ηλιάδης, «Παλαιολόγιες αντανάκλασεις» και Χ. Γ. Χοτζιάκογλου, «Διεισδύοντας στην παλαιολόγιο μνημειακή ζωγραφική της Κύπρου», *Παλαιολόγιες αντανάκλασεις*, ό.π. (υποσημ. 51), κυρίως 34-35, 47-48, 78-85, με την προγενέστερη βιβλιογραφία.

⁶⁵ Βλ. M. Cattapan, «Nuovi elenchi e documenti dei pittori in Creta dal 1300 al 1500», *Θησαυρίσματα* 9 (1972), 202-235 και Constantoudaki-Kitromilides, «Viaggi di pittori», ό.π. (υποσημ. 64), 709-723, όπου και συγκεντρωμένη η σχετική βιβλιογραφία.

⁶⁶ Βλ. παραπάνω, σ. 283-284, όπου συγκεντρωμένες οι γνωστές κυπριακές παραστάσεις των δύο αγίων.

⁶⁷ Για την αφόρητη ζέση και τη συνακόλουθη ξηρασία της Κύπρου, βλ. την αναφορά του αυγουστινιανού μοναχού Jacobus de Verona, ο οποίος επισκέφθηκε την Κύπρο το 1335: R. Röhrich, «Le pèlerinage du moine Augustin Jacques de Verone (1335)», *Revue de l'Orient Latin* III (1895), 178-179. Για τον θανατηφόρο αέρα της Αμμοχώστου και της βαλτώδους περιοχής πλησίον της, βλ. την αναφορά του νοταρίου της Carinola Nicolas de Martoni, ο οποίος την επισκέφθηκε το 1394: L. Legrand, «Relation du pèlerinage a Jérusalem de Nicolas de Martoni notaire italien (1394-1395)», *Revue de l'Orient Latin* III (1895), 629, 631-632. Ως ανθυγιεινό και αρρωστημένο μέρος περιγράφει την Κύπρο και ο Pero Tafur στην τέταρτη δεκαετία του 15ου αιώνα: P. Tafur,

κυπριακή εικόνα της ίδιας περιόδου (πιθανώς του 14ου αιώνα με νεότερες επιζωγραφίσεις), με την κεντρική παράσταση της Παναγίας Φανερωμένης από τον ομώνυμο ναό της Λευκωσίας, φέρει στο πλαίσιο της επιγραφής που καταδεικνύουν ότι η αφιέρωσή της στον ναό πραγματοποιήθηκε για την αντιμετώπιση της ανομβρίας⁶⁸. Εκτός όμως από την Ξηρασία, τη Μεγαλόνησο έπλητταν και επιδημίες πανώλης⁶⁹. Επί τη βάσει αυτών των προβλημάτων της Ξηρασίας και των επιδημιών διαμορφώθηκαν οι δημόσιες δοξασίες περί των θεραπευτικών ικανοτήτων του αγίου Ανδρονίκου⁷⁰.

Αν από τους σαράντα έναν ναούς, τους αφιερωμένους στον Ανδρόνικο και την Αθανασία, που είχε καταμετρήσει ο Ν. Κληρίδης⁷¹, αφαιρέσουμε αυτούς που οικοδομήθηκαν σε νεότερη περίοδο –μετά από τη δημιουργία της εικόνας μας–, παραμένουν ακόμη αρκετοί ναοί του Αγίου Ανδρονίκου (ή και της Αγίας Αθανασίας), από τους οποίους θα μπορούσε να προέρχεται η εικόνα της Κιμώλου. Σημειώνεται, ωστόσο, ότι λιγότερο πιθανή είναι η περίπτωση προέλευσής της από εξωκκλήσια και μικρούς ιδιωτικούς ναούς⁷², στους

οποίους δύσκολα θα μπορούσε να είχε αφιερωθεί μια εικόνα τόσο μεγάλων διαστάσεων.

Στον ναό του Αγίου Ευφημιανού Λύσης (14ος αιώνας), στην κόγχη του ιερού βήματος σώζεται τμήμα επιγραφής [... πάνσεπτος ναός του όσιου π(ατ)ρ(δ)ς Θεομονιανού διὰ συνδρομής και ἐκ πολλοῦ πόθου Λεοντίου ἱερομονάχ(ου) καὶ καθηγουμένου τῆς σεβάσμιαις μονῆς τοῦ ἐν ἀγίοις πατρὸς Ἀνδρονίκου τῆς...]⁷³, που μας πληροφορεῖ ότι κτήτωρ του ναού ήταν ο ιερομόναχος Λεόντιος, γηγούμενος της μονῆς του Αγίου Ανδρονίκου. Αν και η θέση της μονῆς δεν είναι γνωστή, θα μπορούσε πιθανώς να ταυτιστεί με την ομώνυμη, χαμένη σήμερα, μονή στο Μέν(ο)ικο («Batia de Sant' Andronico de Menico»), που αναφέρεται σε έγγραφο της 19ης Σεπτεμβρίου του 1465, σύμφωνα με το οποίο ο Jacob II Lusignan (1438-1473) παραχωρεῖ ως φέουδο στον καταλανό Juan Perez Fabriges τα χωριά Κνώδαρα, Ορούντα, Κουκά, Μονιάτη και την ανωτέρω μονή του Αγίου Ανδρονίκου⁷⁴. Αν ο όρος *Menico* αναφέρεται πράγματι στο χωριό Μέν(ο)ικο⁷⁵, που βρίσκεται στα δυτικά της Λευκωσίας και σε απόσταση 45 χλμ.

Andancas é viajes por diversas partes del mundo avidos (1435-1439), Μαδρίτη 1874, 66. Όμοια είναι και η μαρτυρία του Gabriele Capodilista από την Πάδοβα, αναφορικά με το χωριό Επισκοπιανά στα 1458: L. de Mas Latrie, *Histoire de l'île de Chypre*, III, Παρίσι 1855, 77.

⁶⁸ Βλ. σχετικά Παπαγεωργίου, *Εικόνες της Κύπρου*, ό.π. (υποσημ. 52), 67, 70, αριθ. 47 και κυρίως Α. Rhoby, *Byzantinische Epigramme auf Ikonen und Objekten der Kleinkunst, Byzantinische Epigramme in Inschriftlicher Überlieferung*, επιστ. επιμ. W. Hörandner – A. Rhoby – A. Paul, 2 (Österreichische Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-Historische Klasse, Denkschriften, 408), Βιέννη 2010, 141-144, με συγκεντρωμένη βιβλιογραφία και αναφορά στις διαφορετικές απόψεις περί της χρονολόγησης της εικόνας.

⁶⁹ Βλ. Κ. Π. Κωστής, *Στον καιρό της πανώλης. Εικόνες από τις κοινωνίες της ελληνικής χερσονήσου, 14ος-19ος αιώνας*, Ηράκλειο 2013, 307, 311-312, 323-332, όπου αναφέρονται οι επιδημίες των ετών 1348, 1362, 1368, 1409-1410, 1419, 1422, 1438 και 1470-1473, και επίσης η σχετική βιβλιογραφία.

⁷⁰ Βλ. παραπάνω σ. 287-288, υποσημ. 41-43.

⁷¹ Κληρίδης, «Ακολουθία», ό.π. (υποσημ. 11), 127.

⁷² Όπως το οικογενειακό εκκλησάκι των Αγίων Ανδρονίκου και Αθανασίας στον Άλσο, στο οποίο πραγματοποιήθηκε ταφή το έτος 1418, σύμφωνα με μεταγενέστερη σημείωση στο χειρόγραφο Paris gr. 1093 (1313-1320), τον χαμένο σήμερα ναό στο ομώνυμο χωριό της Καρπασίας ή τον μικρό, μονόχωρο ναό της Αγίας Αθανασίας, του πρώτου μισού του 9ου αιώνα, στο Ριζοκάρπασο. Για τους τρεις ναούς, βλ., αντίστοιχα, Constantinides – Browning,

Dated Greek Manuscripts, ό.π. (υποσημ. 17), 139, Κληρίδης, «Ακολουθία», ό.π. (υποσημ. 11), 134-135 σημ. 17, Α. Φούλιας, «Ανεικονικός διάκοσμος και μια πρόμη βυζαντινή επιγραφή από τον ναό της Αγίας Αθανασίας στο Ριζοκάρπασο», *Βυζαντινά* 30 (2010), 203 σημ. 1, όπου και η σχετική βιβλιογραφία.

⁷³ Stylianou – Stylianou, *The Painted Churches*, ό.π. (υποσημ. 21), 493-494. Ch. Walter, βιβλιοκρισία των Annemarie Weyl Carr και Laurence J. Morrocco, «A Byzantine Masterpiece Recovered, the Thirteenth-Century Murals of Lysi, Cyprus. Introduction by Bertrand Davezac. – University of Texas Press, Austin 1991», *REB* 51 (1993), 322-324.

⁷⁴ Την πληροφορία μας δίνει ο κύπριος ιστορικός του 16ου αιώνα Φλώριος Βουστρώνιος, βλ. Fl. Bustron, *Chronique de l'île de Chypre*, επιμ. M. R. de Mas Latrie, Παρίσι 1884, 418. Για την ελληνική έκδοση του κειμένου, βλ. Α. Παυλίδης – Α. Ερζολάνι, *Ιστορία ή μάλλον σχόλια του Φλωρίου Βουστρωνίου για την Κύπρο, Λευκωσία* 1998. Βλ. επίσης Ν. Coureas – Α. G. Orphanides, «Piracy in Cyprus and the Eastern Mediterranean during the Later Lusignan and Venetian Periods (15th-16th Centuries)», *Επετηρίδα του Κέντρου Επιστημονικών Ερευνών XXXIII* (2007), 135. Ν. Παταπίου, «Νέα στοιχεία για τη μονή του Αγίου Ανδρονίκου στο Μένικο», εφημ. *Πολίτης* 8-10-2018, <http://parathyro.politis.com.cy/2018/10/nea-stoicheia-gia-ti-moni-tou-agiou-andronikou-sto-meniko> (τελευταία επίσκεψη: 30-1-2020).

⁷⁵ Παταπίου, «Νέα στοιχεία», ό.π. (υποσημ. 74), όπου διατυπώνεται και η άποψη περί πιθανού συσχετισμού με το ανδρικό όνομα «(Δο)μένικος».

περίπου από τη Λύση, τότε η υπόθεση ότι η εικόνα μας παραγγέλθηκε για τη μονή του Αγίου Ανδρονίκου που χωροθετείτο στην περιοχή αυτή, μοιάζει ιδιαίτερα ελκυστική. Την υπόθεση ενισχύει η αφιέρωση της εικόνας της Παναγίας Φανερωμένης, που αναφέρθηκε παραπάνω, στον ομώνυμο ναό της Λευκωσίας για τον ίδιο λόγο –την αντιμετώπιση της ξηρασίας που μάζιζε τον ίδιο χώρο, τη Λευκωσία και την ευρύτερη περιοχή της–, την ίδια περίοδο, αν βέβαια χρονολογείται πράγματι στον 14ο αιώνα⁷⁶. Ακόμα και αν, όμως, δεν είναι έτσι τα πράγματα, η μεγάλων διαστάσεων εξεταζόμενη εικόνα, έργο υψηλής καλλιτεχνικής αξίας, που σχετίζεται βεβαίως με υψηλό πνευματικό και θεολογικό περιβάλλον, δεν μπορεί παρά να είχε παραγγελθεί για κάποιο χαμένο σήμερα μοναστηριακό συγκρότημα, προσκύνημα ή και ξακουστό ενοριακό ναό, αφιερωμένο στον άγιο Ανδρόνικο, πάντα στην Κύπρο⁷⁷.

Η εικόνα μας έρχεται να προστεθεί στις λοιπές έξι γνωστές κυπριακές εικόνες που έχουν εντοπιστεί σε άλλα νησιά του Αιγαίου –την εικόνα με την Παναγία Παράκληση στην Πάρο (π. 1200), αυτήν με τον έφιππο άγιο Γεώργιο στην Πάτμο (γύρω στα μέσα του 14ου αιώνα), εκείνη με τη Δέηση στη Ρόδο (1514) και τις τρεις εικόνες με τον έφιππο άγιο Γεώργιο (δεύτερο μισό του 14ου αιώνα), τον Χριστό Παντοκράτορα και την Παναγία βρεφοκρατούσα στην Αμοργό (δεύτερο μισό του 14ου ή αρχές του 15ου αιώνα)⁷⁸. Οι συνθήκες

μετακίνησής τους στα τέσσερα αυτά νησιά του Αιγαίου δεν είναι σε όλες τις περιπτώσεις γνωστές, καθώς οι τρεις εικόνες της Αμοργού φαίνεται ότι παραγγέλθηκαν εξ αρχής για τη μονή της Παναγίας Χοζοβιώτισσας –εκείνη της Ρόδου ίσως για τον ναό του Αγίου Νικολάου στα Τριάντα–, ενώ για την εικόνα της Πάρου δεν γνωρίζουμε αν παραγγέλθηκε για το παρεκκλήσιο των Αγίων Αναργύρων της Εκατονταφυλιανής ή αν έφθασε σε αυτό σε μεταγενέστερη περίοδο⁷⁹. Άγνωστες είναι οι συνθήκες, υπό τις οποίες βρέθηκε στην Πάτμο η εικόνα από τον ναό της Υπαπαντής ή της Υπακοής και των Αγίων Σαράντα της Χώρας⁸⁰.

Σκοτεινή είναι και η πορεία που ακολούθησε η εικόνα μας από το χαμένο σήμερα προσκύνημα του Αγίου Ανδρονίκου στην Κύπρο προς τον ναό του Αγίου Σπυρίδωνος στην Κίμωλο. Το αιγαιοπελαγίτικο νησί, αραιοκατοικημένο, αν όχι έρημο, ως τον ύστερο 16ο αιώνα, αποκτά το Κάστρο του, το οποίο αποτέλεσε τον αρχικό πυρήνα του οικισμού του στα τέλη του 16ου αιώνα⁸¹. Την ίδια περίοδο, σε συνέχεια της κατάληψης της Λευκωσίας και της Αμμοχώστου από τους Τούρκους (1570-1571), μεγάλος αριθμός προσφύγων εγκαταλείπει την Κύπρο και κατευθύνεται κυρίως στην Κρήτη, στη Βενετία αλλά και σε άλλες βενετοκρατούμενες περιοχές⁸². Η ιστορία επαναλαμβάνεται έναν αιώνα

⁷⁶ Για την εικόνα και τις διαφορετικές απόψεις περί της χρονολόγησής της, βλ. παραπάνω, σ. 297-298 υποσημ. 68.

⁷⁷ Αναφέρουμε ενδεικτικά τον Άγιο Ανδρόνικο Μαντριών, στα νοτιοανατολικά της Πάρου, που αναφέρεται σε σημείωση του 15ου αιώνα, σε φύλλο του χειρογράφου Paris. Gr. 301 (1204). Βλ. σχετικά J. Darrrouzès, «Les manuscrits originaux de Chypre à la Bibliothèque Nationale», *REB* 8 (1950), 172-173. Constantinides – Browning, *Dated Greek Manuscripts*, ό.π. (υποσημ. 17), 105. Χατζημιχαήλ, *Τα αγιολογικά κείμενα*, ό.π. (υποσημ. 11), 151 τον ναό έχει σήμερα αντικαταστήσει άλλος, νεότερος, που χτίστηκε πλησίον του.

⁷⁸ Α. Μητσάνη, «Βυζαντινή εικόνα της Παναγίας Δεομένης στην Καταπολιανή Πάρου», *ΔΧΑΕ ΚΓ* (2002), 177-198. Α. Κατσιώτη, «Άγιος Γεώργιος ο Πολιβαριώτης. Μια εικόνα a la "maniera cyprgia" στην Πάτμο», *Αφιέρωμα στον Ακαδημαϊκό Παναγιώτη Α. Βοκοτόπουλο*, ό.π. (υποσημ. 25), 539-546. Μαστροχρήστος, «*Εν τόπω της γλότης*», ό.π. (υποσημ. 36), 273-284. Βοκοτόπουλος, «Οι δεσποτικές εικόνες Χοζοβιώτισσης», ό.π. (υποσημ. 53), 360-366. Ο ίδιος, «Κυπριακές εικόνες στην Αμοργό», ό.π. (υποσημ. 53), 225-232. Βλ. Ν. Μαστροχρήστος, «Εικόνες που ταξιδεύουν... Φορητά έργα

από την Κύπρο στα νησιά του Αιγαίου», *Δωδ.Χρον ΚΘ* (2021), 337-340, όπου αναφορά σε εικόνες στη Ρόδο και φύλλο βημοθύρου στην Πάτμο, που ίσως προέρχονται επίσης από την Κύπρο.

⁷⁹ Βλ. ό.π.

⁸⁰ Βλ. Κατσιώτη, «Άγιος Γεώργιος ο Πολιβαριώτης», ό.π. (υποσημ. 78), 543, όπου αναφέρεται ότι επρόκειτο για ναό που ίσως ανήκε σε λατινικό καθίδρυμα ή ιδιότητα.

⁸¹ Για το Κάστρο Κιμώλου, βλ. Α. J. B. Wace – R. M. Dawkins, «Greek Embroideries-II. The Towns and Houses of the Archipelago», *The Burlington Magazine for Connoisseurs* 26 (1914), 99-107. C. Chr. Papas, *L'urbanisme et l'architecture populaire dans les Cyclades*, Παρίσι 1957, 21-22, 64. W. Hoepfner – H. Schmidt, «Mittelalterliche Städtegründungen auf den Kykladeninseln Antiparos und Kimolos», *Jahrbuch des Deutschen Archäologischen Instituts* 91 (1976), κυρίως 310-339. Βλ. και οι ίδιοι, «Μεσαιωνικοί οικισμοί Κυκλάδων νήσων Άντιπάρου – Κιμώλου», *Κιμωλιακά Η'* (1978), 3-45, όπου ελληνική μετάφραση του μεγαλύτερου τμήματος του ίδιου άρθρου. Βλ. επίσης G. D. R. Sanders, «Two Kastras on Melos and their relations in the Archipelago» *The Archaeology of Medieval Greece*, επιστ. επιμ. P. Lock – G. D. R. Sanders (Oxbow Monograph 59), Οξφόρδη 1996, 156.

⁸² Βλ. σχετικά Χρ. Α. Μαλτέζου, «Ο Κυπριακός Ελληνισμός του

αργότερα, όταν, μετά την πτώση των Χανίων (1645) και του Χάνδακα (1669), πρόσφυγες εγκαταλείπουν την Κρήτη και εγκαθίστανται, μεταξύ άλλων, στη Μήλο και στην Κίμωλο⁸³. Συνεπώς, θα μπορούσε να διατυπωθεί η υπόθεση ότι την εξεταζόμενη εικόνα έφερε μαζί του στην Κίμωλο, προς το τέλος του 16ου αιώνα, όταν σημειώνεται ραγδαία αύξηση του πληθυσμού της⁸⁴, κύριος πρόσφυγας που αναζητήσε εδώ μια νέα

εξωτερικού και η πνευματική του δράση κατά την περίοδο της Ενετοκρατίας (1489-1571)», *Ιστορία της Κύπρου*, επιστ. επιμ. Θ. Παπαδόπουλλος, 5/2, *Μεσαιωνικό Βασίλειον. Ενετοκρατία*, 1225-1227. Κ. Γ. Τσιγκάνης, «Κύπριοι πρόσφυγες στην Κρήτη στα τέλη του 16ου αιώνα. Προβλήματα εγκατάστασης», *Κύπρος – Βενετία*, ό.π. (υποσημ. 18), 175-207.

⁸³ Σύμφωνα με τον Sanders, «Two Kastres», ό.π. (υποσημ. 81), 156, η πολιορκία του Χάνδακα (1647-1669) συνέβαλε στην ανάπτυξη των Κάστρων της Μήλου και της Κιμώλου. Στο προσφυγικό αυτό ρεύμα εντάσσεται και ο κρητικός ζωγράφος Εμμανουήλ Σκορδύλης, ο οποίος ήδη μετά την άλωση των Χανίων (1645) είχε εγκατασταθεί στη Μήλο. Βλ. σχετικά Χατζηδάκης – Δρακοπούλου, *Έλληνες ζωγράφοι μετά την Άλωση*, ό.π. (υποσημ. 8), 355-359, με την προγενέστερη βιβλιογραφία.

⁸⁴ Πρβλ. ενδεικτικά τον αριθμό των 800 Ελλήνων και των 33 Λατίνων, που αναφέρει ο G. M. Sebastiani ότι κατοικούσαν στο νησί το 1667, με εκείνον των 1.500 κατοίκων που αναφέρει ο Paul Ricaut το 1675. Βλ. σχετικά G. M. Sebastiani, *Viaggio e navigazione*, Ρώμη 1687, 30. B. J. Slot, *Archipelagus Turbatus. Les Cyclades entre colonisation latine et occupation ottomane c. 1500-1718*, I, Κωνσταντινούπολη 1982, 290. St. Yerasimos (επιμ.), *Joseph Pitton de Tournefort: Voyage d'un botaniste*, I, *L'Archipel grec*, Παρίσι 1982, 151 σημ. 7. P. Ricaut, *The Present State of the Greek and Armenian Churches*, Λονδίνο 1678, 365. Τον αριθμό των 1.500 κατοίκων αναφέρει για το έτος 1673 ο Π. Ζ. Ζερλέντης, «Ἐκ τῶν νησιωτικῶν

πατρίδα. Ἄλλωστε, την παρουσία Κυπρίων στην Κίμωλο και στη γειτονική της Μήλο υποδεικνύει και η μελέτη του ονοματολογικού υλικού, η οποία μπορεί να συνδράμει τις γνώσεις μας περί της κινητικότητας των πληθυσμών. Συγκεκριμένα, τα ονόματα «Κυπριανός» και «Κυπραίος», που συναντώνται σε νεότερους απογραφικούς καταλόγους του 1829, στην Κίμωλο και στη Μήλο, αντίστοιχα, επιβεβαιώνουν την παρουσία ατόμων κυπριακής καταγωγής στα δύο νησιά, χωρίς, ωστόσο, να αποκαλύπτουν τον χρόνο της μετακίνησής τους⁸⁵. Σε κάθε περίπτωση, πρόκειται για σαφή γεωγραφικό προσδιορισμό, ο οποίος μετέπεσε σε επώνυμο. Αναπάντητο παραμένει το ερώτημα αν το μικρό αιγαιοπελαγίτικο νησί αποτελεί τον πρώτο σταθμό του ταξιδιού αυτού του άγνωστου κυπρίου πρόσφυγα ή αν έφθασε εδώ μέσω άλλου μεγαλύτερου νησιού (π.χ. της Μήλου ή της Κρήτης) την ίδια περίοδο ή και αργότερα, μετά την πτώση του Χάνδακα (1669).

γεωγραφικά, ιστορικά, γλωσσικά», *Νησιωτική Επετηρίς* 1 (1918), 65, επιμ. Π. Ζ. Ζερλέντης – Φλ. Εμμ. Κατσουρός.

⁸⁵ Δ. Δημητρόπουλος, *Μαρτυρίες για τον πληθυσμό των νησιών του Αιγαίου, 15ος – αρχές 19ου αιώνα* (ΚΝΕ-ΕΙΕ – Τετράδια Εργασίας 27), Αθήνα 2004, 129-130.

Προέλευση εικόνων

Εικ. 1-2, 5-9: Λήψεις της συγγραφέως (Φωτογραφικό Αρχείο Εφορείας Αρχαιοτήτων Κυκλάδων). Εικ. 3: Περδίκης, *Ο ναός του Αρχαγγέλου Μιχαήλ*, ό.π. (υποσημ. 24), εικ. στη σ. 82. Εικ. 4: Χατζηχριστοδούλου, «Εικόνες και σταυροί», ό.π. (υποσημ. 25), 105, εικ. 87. Εικ. 10: Φωτογραφικό Αρχείο Εφορείας Αρχαιοτήτων Κυκλάδων.

Nancy Dile

FROM CYPRUS TO KIMOLOS.
AN ICON WITH A DEESIS WITH CHRIST
FLANKED BY SAINTS ANDRONIKOS AND ATHANASIA

The icon with a variation of the Deesis, with Christ between Saints Andronikos and Athanasia (96×88×2 cm) (Fig. 2), attached today to the templon of the church of Agios Spyridon, Chorio, Kimolos, was not known to scholarship. Cut off on its three sides, it was originally an imposing composition (±115×120 cm). No other representation of this subject is known.

Christ Pantocrator is depicted in full frontal pose sitting on a throne, blessing with his right hand and holding an open book with his left, between the standing figures of the monastic Saints Andronikos (Fig. 3) and Athanasia, represented in three-quarter pose, holding an open scroll one hand and praying with the other. In the background there is the pediment of a church, in front of which the dove of the Holy Spirit flies, and a small part of a wall and a tower, on the right. A hydria (jug) is shown in the lower left corner of the scene. The texts inscribed on the book of Christ and the scrolls of the two Saints come from a text pseudonymously attributed to Ephraim the Syrian: “Τοῦ μακαριωτάτου Ἐφραίμ τοῦ Σύρου εἰς τὸν βίον τοῦ ὁσίου πατρὸς ἡμῶν Ἀνδρονίκου καὶ τῆς συμβίου αὐτοῦ Ἀθανασίας”.

According to hagiographical texts, the two Saints lived in Antioch and embraced monastic life in Egypt. Part of the relics of Saint Andronikos was known to have been kept in a church dedicated to the two Saints in Attaleia, a city mainly associated with their worship. The two Saints were very popular in Cyprus; they are actually included among the local Saints of the Megalonisos, where certain geographical locations share the common place name “Agios Andronikos”. Moreover, several churches in Cyprus are dedicated to one or both of these Saints, while representations of them are frequently found within the monumental programs of Cypriot churches. The geographical proximity of Attaleia to Cyprus, the long-standing trade relations between them, as well as the mutual cultural relations lead to the consideration that the cult of the two Saints was transferred to Cyprus

from Attaleia. A safe *terminus ante quem* is provided by the oldest known representation of the two Saints at Agios Antonios, Kellia (11th century).

Images of Saints Andronikos and Athanasia outside of Cyprus are extremely rare. They are typically depicted standing and frontal, with small variations in terms of their gestures and *attributa* (Figs 3, 4). The unique iconographic scheme of the Kimolos icon is associated with representations of the Deesis, in which the Virgin and Saint John the Baptist have been replaced by other Saints. This iconographic type usually appears both in monumental representations and icons, commissioned for churches dedicated to the Saints depicted in that variation of the Deesis.

The representation of the two Saints with open scrolls refers to similar ones of the Virgin Mary and Saint John the Baptist in compositions of the Deesis. It has been argued that this type of Trimorphon is a fusion of two themes; it incorporates the figure of the Virgin Prayer—represented in profile or in three-quarter pose towards Christ begging him for the salvation of the people while holding an open scroll where the text of their dialogue—in the scheme of the Deesis. This iconographic type, although known to the tradition of monumental painting, is rarely used. However, it appears in Cypriot painting and icons of the Cretan school.

The texts written on the scrolls of the two Saints (Figs 5, 6) refer to two miracles that Andronikos performed in his lifetime, in order to solve problems of drought and epidemic in the cities of Savrini and Gavadinioi. Both of these miracles relate to the conversion of contaminated water into holy. The hydria in the bottom left refers to it and definitely to the *hagiasma* of their pilgrimage center in Attaleia. It is worth noting that in the earliest known representation of the two Saints in icon painting, that from the church of Agios Andronikos in Kalopanagiotis (14th century) (Fig. 4), Andronikos is holding a bottle, a reference to both the holy water and the myrrh that

came from his shrine in Attaleia. Even the placement of the two monastic Saints in Cypriot church decoration next to other healing Saints, such as Kosmas and Damianos and Anastasia Pharmakolytria, indicates the emphasis placed on their healing abilities. The text in the book held by Christ (Fig. 7) refers to posthumous miracles of Andronikos in a church that will be dedicated to him and will be overshadowed by the Holy Spirit. It is probably the church depicted in our icon, in front of which the flying dove appears. The length and the orthographic writing of the three passages reveal the commissioner's and / or the painter's a deep knowledge of the hagiographical texts and of course the highly spiritual environment in which the representation under investigation was created.

The stylistic features of the composition link the Kimolos icon with a group of Cypriot icons of the second half of the 14th century / early 15th century, from the churches of Panagia in Galata, Agios Georgios in Nicosia and the monastery of Hozoviotissa in Amorgos (Fig. 10), which have correctly been attributed to Constantinopolitan painters who worked in Cyprus. Other elements (e.g. gothic-style buildings, wooden throne) can be found in early Cretan and Cypriot panels. The inscriptions on the book and the open scrolls (Figs 5-7) could also be dated in the second half of the 14th and the beginning of the 15th century.

Examination of the Kimolos icon shows that it was created in the period around 1400 by a Cypriot atelier, in which painters from Constantinople worked. In any case, it is known that Constantinopolitan painters had moved not only to Crete, but also to Cyprus, such as George Chrysokefalos. It should also be stressed that the inscription "Zoodotes" (i.e. "Life-giving") that accompanies Christ in our icon points to the monastery of Chora, Constantinople. The Kimolos icon was probably an ex-voto offered to an, unknown to us, pilgrimage center of the two Saints in the Megalonisos, in order to deal with problems of drought and / of an epidemic from

which a certain area of the island suffered. According to the information obtained from the sources, Cyprus faced major problems of drought, water shortage and epidemics, already in the 14th century and later. Modern popular beliefs of Saint Andronikos as a healer of malaria and other diseases may echo older, medieval ones.

The identification of this unknown pilgrimage site of Agios Andronikos in Cyprus is hardly possible. However, a painted inscription in the apse of the church of Agios Euphemianus, Lysi (14th century) refers to the abbot of the, hitherto unknown, monastery of Agios Andronikos. Moreover, the Cypriot historian Florios Voustronios (16th century) gives us the information that Jacob II Lusignan granted, in 1465, to the Catalan Juan Perez Fabriges, a fief and the "Batia de Sant' Andronico de Menico". It might therefore be suggested that the abbot mentioned in the inscription of Lysi is the abbot of the now lost monastery of Agios Andronikos, Menico. Maybe this is the monastery for which the votive panel of Kimolos was commissioned.

Our icon is added to the other six known Cypriot icons that have come to the Aegean islands, i.e. Paros, Patmos, Rhodes and Amorgos. Its journey from Cyprus to the Aegean probably took place in the period after the Turkish occupation of Nicosia and Famagusta (1570-1571), when large Cypriot refugee populations fled to Venetian-occupied Crete and other islands. An unanswered question is whether Kimolos was the first or the second –after Crete (?)– destination of the unknown Cypriot refugee. Was the Kimolos panel transferred here towards the end of the 16th century, when the Kastro was also built, or in the second half of the 17th century, after the fall of Canea (1645) and Candia (1669), when Cretan refugees left Crete and settled, among other islands, on Milos and Kimolos?

*Dr Archaeologist
Ephorate of Antiquities of Cyclades
dilenancy@gmail.com*